

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL
NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN TEXNİKİ UNİVERSİTETİ nəzdində
BAKİ TEXNİKİ KOLLECI

“Dil və Ədəbiyyat” fənn birliyi

“ƏDƏBİYYAT” fənnindən
Mühazirə konspektləri

Müəllim: ZAMANOVA MƏSHƏTİ KAZIM QIZI

Bakı – 2022

Mündəricat

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı.....	3-10
Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı.....	10-13
“Kitabi –Dədə Qorqud”eposu. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”un məzmunu və təhlili.....	14-17
N.Gəncəvi.Həyatı və yaradıcılıq yolu. N.Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının məzmunu və təhlili.....	17-23
Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. Nəsiminin həyat və yaradıcılığı. “Sığmazam” qəzəli.....	23-30
Ş.İ.Xətai.Həyatı və yaradıcılıq yolu. “Dəhnamə” poeması.....	31-41
M.Füzuli.Həyatı və yaradıcılıq yolu. “Məni candan usandırdı” qəzəli. “Leyli və Məcnun” poeması.....	41-45
Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı I mərhələ. “Koroğlu” eposu. “Həmzənin Qıratı qaçırması” qolu.....	46-52
M.P.Vaqif.Həyatı və yaradıcılıq yolu. “Pəri” rədifli qoşmasının məzmunu və təhlili.....	52-57
Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı II mərhələ.....	57-59
Q.Zakir. Həyatı və yaradıcılıq yolu. “Badi- səba mənim dərdi-dilimi” misrası ilə başlayan qoşmasının təhlili.....	59-63
M.F.Axundzadə.Həyatı və yaradıcılıq yolu. “Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dəvriş Məstəli şah cadukini-məşhur” əsərinin məzmunu və təhlili.....	63-67
Aşıq Ələsgər.Həyatı və yaradıcılıq yolu. “Dağlar” rədifli qoşmasının məzmunu və təhlili.....	68-73
N.Vəzirov. Həyatı və yaradıcılıq yolu. “Müsibəti Fəxrəddin” faciəsinin məzmunu və təhlili.....	73-78
İstifadə olunan ədəbiyyat.....	79

Mühazirə 1.

AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI

Xalqımızın zəngin şifahi ədəbiyyatı vardır. Söz sənətimizin ilk örnəkləri qədim dövrlərdə yaranmış, dildən-dilə, ağızdanağıza keçərək yaşamış və zənginləşmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatına folklor da deyilir. İngilis dilindən götürülmüş bu termin – folk – xalq, lore isə bilik, hikmət (xalq müdrikliyi) anlamındadır. Azərbaycan xalqının yüzillər boyu yaratdığı şifahi xalq ədəbiyyatı onun tarixi, mədəniyyəti, mənəviyyatı, həyat təzi, adət-ənənələri haqqında zəngin məlumat verən əsas qaynaqlardan hesab olunur. Folklor nümunələri xalq zəkasının qüdrətini, bədii təfəkkürünün gücünü parlaq əks etdirən, məzmun cəhətdən maraqlı, ideya baxımından zəngin, əsrlərin sınağından çıxmış əsərlərdir. Bu sənət inciləri janr əlvanlığı, dil-üslub aydınlığı, poetik tutumu və xəlqiliyi ilə seçilir. Şifahi ədəbiyyatda xalqımızın insan taleyi ilə bağlı düşüncələri, vətənpərvərliyi, humanizmi, arzu və istəyi, sevgisi, nifrəti, müxtəlif tarixi dövənlərdə üzleşdiyi mühüm ictimai-siyasi hadisələrə münasibəti geniş bədii əksini tapmışdır.

Xalqın tarixi ilə sıx bağılı olan folklor onun öyrənilməsi üçün etibarlı mənbədir. Məsələn, ölməz ədəbi-tarixi abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları xalqımızın, dilimizin tarixinin çox qədim olduğunu sübut edir. Dastandakı obrazların konkret tarixi şəxsiyyətlərlə bağılılığı haqqında fikirlər vardır. Əsərdə qədim oğuzların tarixinin, coğrafiyasının izləri açıq-aydın görünməkdədir. Azərbaycan folkloru öz kökləri, tarixi etibarilə ümumtürk folklorunun mühüm tərkib hissəsi olub, türk xalqlarının yaratdıqları ilə ortaq cəhətlərə malikdir. Qədim türk bədii təfəkkürünün, dildə gerçəkləşən mədəniyyətinin nümunəsi olan miflər, dastanlar və s. türk xalqlarının vahid bir kökə bağılılığını göstərən ortaq dəyərlər sayılır. Azərbaycan folklorunun həyatı əksətdirmə üsulu baxımından lirik, epik, dramatik növləri vardır. Bu ədəbi növlərin hər birinə məxsus janrlar yaranmış, zaman-zaman zənginləşmişdir. Lirik və epik folklor nümunələri daha geniş yayılmışdır. Müxtəlif ədəbi növlərin janrlarında folklor xas olan ortaq cəhətlərlə yanaşı, məzmun və forma baxımından fərqli xüsusiyyətlər də vardır. Həyatı tərənnüm və təsvir yolu ilə əks etdirən lirik növün janrları, əsasən, aşağıdakılardır: nəğmələr (əmək nəğmələri: holavar, sayaçı sözləri;

mövsüm nəğmələri; mərasim nəğmələri: toy və yas nəğmələri; məişət nəğmələri: layla, oxşama; qəhrəmanlıq nəğmələri), bayatılar, mahnılar.

Holavarlar və sayaçı sözləri şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janrları hesab olunur. Holavarlar əkinçiliklə, sayaçı sözləri heyvandarlıqla, qoyunçuluqla bağlıdır. Əkinçi, cütçü öz ağır əməyini yüngülləşdirmək üçün müəyyən ritmi, ahəngi olan nəğmələr demişdir. Cütçü əkin-biçin zamanı holavar səsləndirərək öküzə müraciət edir, iş prosesində ona güvəndiyindən söz açır:

Öküz, öküz, xan öküz,
Dırnaqları qan öküz,
Sən kotana güc eylə,
Mən də deyim can öküz.

Sayaçı sözləri qoyunçuluqla məşğul olan insanların nəğmələridir. Sayaçı sözlərində kəndli həyatında qoyunçuluğun böyük əhəmiyyəti göstərilir. Çoban ailəsinin rifahını təmin edən qoyuna müraciət edir, onun xeyir, bərəkət gətirməsindən rəğbətlə danışır:

Nənəm, a nazlı qoyun,
Qırqovul gözlü qoyun,
Pendiri kəsmə-kəsmə,
Qatığı üzülü qoyun.

Mövsüm nəğmələri ilin müxtəlif fəsilləri ilə bağlı olub, yaz, yay, payız, qış haqqında təsəvvürləri əks etdirir. Məsələn, günəşi çağırmaq məqsədilə “Gün çıx” mövsüm nəğməsi ifa edilib. “Qodu-qodu” nəğməsi isə uzun zaman yağan yağışın kəsməsi üçün keçirilən mərasimdə ifa edilirmiş. İl quraqlıq keçəndə isə yağışçağırma mərasimi qurular, nəğmələr oxunarmış. Yazın gəlişi el bayramına çevrilmiş, el şənliklərində Novruzla bağlı nəğmələr ifa edilmişdir. Xalqın məişəti, güzəranı ilə bağlı olan mərasim nəğmələri qədim insanlar tərəfindən müxtəlif mərasimlərdə ifa edilmişdir. Elçilik, nişanlanma və toy zamanı şadlıq nəğmələrinin oxunması, yas

mərəsimlərində ağların söylənməsi adəti indi də qalmaqdadır. Toy nəğmələrində xalqımızın ailə, məhəbbət, sədaqət kimi mənəvi dəyərlərindən söz açılır, yeni qurulan ailənin xoşbəxtliyi ilə bağlı diləklər ifadə olunur

Zülf töküb üzə dilbər,
Çıxıbdı düzə dilbər,
Duvaq salın üzünə
Gəlməsin gözə dilbər.

Mərasim nəğmələrinin bir növü olan ağlar insan ölümü, faciəsi ilə bağlı nəğmələrdir. Bu nəğmələrdə yaxın, doğma adamların ölümündən doğan dərin kədər, qəm hisləri ifadə olunur:

Ağlaram ağlar kimi,
Dərdim var dağlar kimi,
Xəzəl ollam, tökülləm,
Viranə bağlar kimi

Məişət nəğmələri olan laylalar və oxşamalar folklorun geniş yayılmış janrlarıdır. Layla və oxşamalarda ananın körpəsinə məhəbbəti, övladının gələcəyi ilə bağlı ümid və arzuları əksini tapır:

Laylay dedim, yatasan,
Qızılgülə batasan.
Qızılgülün içində
Şirin yuxu tapasan.
Balam, layla, a layla,
Körpəm, layla, a layla.

Qəhrəmanlıq nəğmələri xalqın igid oğullarını düşmənlə döyüşə, qəhrəmanlığa, mərdliyə səsləyir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi

qəhrəmanlıq dastanlarında sərkərdə, xalq qəhrəmanı bu nəğmələr vasitəsilə öz silahdaşlarını tərifləyir, onları bahadırlığa, düşmənlə döyüşdə əzm, mətanət, igidlik nümayiş etdirməyə səsləyir:

Dəlilərim, bu gün dava günüdür,

Müxənnət ordusu talanmaq gərək...

Bayatılar kövrək, həzin duyğuları, səmimiyyəti, məhəbbəti, insanın könül dünyasını əks etdirən lirik folklor nümunələridir. Həcmcə kiçik olan bayatılarda dərin mənalı fikir ifadə olunur. Bu yığcam poetik nümunələrdə vətənin müqəddəsliyi, insanın məhəbbət, vüsal, ayrılıq, həsrət duyğuları, ümid və nisgili ifadə olunur. Mövzu, məzmun baxımından bayatıların, əsasən, aşağıdakı növləri var: –

- vətən sevgisi, vətən həsrətindən bəhs edən bayatılar;
- məhəbbət, ayrılıq, həsrət haqqında bayatılar;
- mərdlik, mübarizlik, qorxmazlıq haqqında bayatılar.

Lirik növün mahnı janrı nəğmədən özünəməxsus musiqi havası olması ilə fərqlənir. O, nisbətən sonrakı dövrlərdə yaranmışdır. “Qaragilə”, “Apardı sellər Saranı, “İrəvanda xal qalmadı” və digər mahnılarda xalqın ruhu, sevinci, kədəri, ən zərif duyğuları, təbiətə məhəbbəti və s. əksini tapır:

Evimizin qabağından bu gələn arxdı,

Qaragilə, yar gələn vaxtdı.

Yarım gəlib çıxmayı, ovqatım talxdı,

Qaragilə, ovqatım talxdı.

Dərbənd aralı,

Könlüm yaralı.

Bir qız sevmişəm, Qaragilə

Ellər maralı.

Epik növün janrları, əsasən, əfsanə, rəvayət, lətifə, atalar sözü və məsəllər, tapmaca, yanıltmac, nağıllardır. Folklorun qədim janrlarından olan əfsanələrdə ağılasıgmaz, möcüzəli, fantastik səciyyəli qeyri-adi hadisələrdən söz açılır. İnsanın daşa, heyvana çevrilməsi, dağların, güllərin dil açıb danışması və s. əfsanələri digər epik əsərlərdən fərqləndirən səciyyəvi cəhətlərdir. Əfsanələrdə müxtəlif planetlər, əşyalar, heyvan və quşlar insana xas olan əlamətlərə malik olur. Əfsanələrin müxtəlif növləri var. Heyvan və quş adları ilə bağlı əfsanələr zoonimik, yer adları ilə bağlı əfsanələr toponimik, tayfa, xalq, nəsil adları ilə bağlı əfsanələr etnonimik, səma cisimləri haqqında əfsanələr kosmoqonik əfsanələr adlanır. “Səməndər quşu” əfsanəsində oda inam, quşa tapınma motivləri öz əksini tapıb. Əfsanəyə görə, Səməndər quşu balalarının qanad açıb uçduğunu görəndə sevincindən polad dimdiyini çaxmaq daşı olan caynağına vurur. Bu zaman onun qovdan olan tükü alışı və o yanaraq külə dönür. Rəvayətlər əfsanələrdən fərqli olaraq, tarixən baş vermiş, bu və ya digər şəxsiyyətlə bağlı real həyat hadisələri zəminində yaranır. Tarixi şəxsiyyətlər və yer adları ilə bağlı rəvayətlər geniş yayılıb. “Nuh peyğəmbər”, “Astiaq”, “Tomris” və s. rəvayətlərdə tarixi və əfsanəvi şəxsiyyətlərin həyatı, fəaliyyəti ilə bağlı hadisələr əks olunub. Lətifə cəmiyyətdə, ailə və məişətdə, insan xarakter və əməllərində müşahidə olunan nöqsanları tənqid edən əsərlərdir. Lətifələrdə yumorla yanaşı, satira, sarkazm da mühüm yer tutur. Xalq arasında Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə ilə bağlı lətifələr geniş yayılıb

Atalar sözü və məsəllər ibrətli, müdrik məzmun ifadə edən yığcam, bitkin ifadələrdir. Bu nümunələr xalqın əsrlər boyu qazandığı həyat təcrübəsinin ümumiləşmiş ifadəsidir. Onlara “müdrik sözlər”, “qanadlı sözlər” və s. deyilməsi də bu hikmətli xalq örnəklərinə verilən yüksək qiymətlə bağlıdır. Həm atalar sözü, həm də məsəllər müdrik ifadələr olsalar da, onların arasında fərq də vardır. Atalar sözündə fikir ümumiləşmiş, bitkin şəkildə ifadə edilir. Buna görə də onların izahına ehtiyac duyulmur. Məsələn, “İş insanın cövhəridir”, “Bu günün işini sabaha qoyma”, “Yüz ölç, bir biç” və s. Atalar sözlərindən fərqli olaraq, məsəllər müəyyən əhvalatla bağlı olur. Məsəl müəyyən əhvalatın, hadisənin nəticəsi, yekunu kimi meydana çıxır. Onun mənasını başa düşmək üçün bağlı olduğu əhvalatı bilmək lazımdır. Məsələn, “Dava yorğan davasıdır” məsəli Molla Nəsrəddin lətifəsi ilə

bağlıdır. Bu məsəldən, adətən, münaqişənin, mübahisənin əsl səbəbini göstərmək üçün istifadə olunur. Epik folklorun geniş yayılmış janrlarından olan tapmacalarda müəyyən əşya, hadisə haqqında üstüörtülü şəkildə məlumat verilir. Burada əşyanın məcazi təsviri, onun səciyyəvi əlamətlərinin təqdimi əsas yer tutur. Tapmacanı hərfi mənada anlamaq, dərk etmək mümkün deyildir. Bu, sadəcə, səhv yoldur. Tapmacanın cavabını tapmaq üçün obrazlı təfəkkür, məntiqi düşüncə tələb olunur. Epik folklorun janrlarından olan yanıltmaclar səs oyunu üzərində qurulmuşdur. Həm nəzm, həm də nəsr şəklində olan yanıltmaclar eyni səsin, oxşar səslənən sözlərin, söz birləşmələrinin sırası, əvəzlənməsi prinsipinə əsaslanır. Bu janrdakı nümunələr yumoristik məzmunla malik olub, uşaqların nitqinin, tələffüzünün inkişafına kömək edir: Aşpaz Abbas aş asmış, asmışsa da, az asmış. Epik folklorun ən qədim janrlarından biri də nağıllardır. İnsanların qədim dövrlərdən yaratdığı nağıllar dildən-dilə keçərək dəyişmiş, zənginləşmiş, dövrümüzə gəlib çatmışdır. Nağılların özəl xüsusiyyətləri vardır. Bu nümunələrdə bütün hadisələr əsas qəhrəmanla bağlı olur. Qəhrəman əksər hallarda ideallaşdırılır. Nağılın müsbət qəhrəmanı qarşılaşdığı bütün çətinlikləri dəf edir, şər qüvvələrə qalib gələrək öz arzusuna çatır. Nağıllar mövzu, məzmun etibarilə, əsasən, üç yerə bölünür: heyvanlar haqqında nağıllar, sehrlilə nağıllar və məişət nağılları. Onların hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Heyvanlar haqqında nağıllarda haqsızlıq, ədalətsizliklə mübarizə motivləri mühüm yer tutur. Bu nağıllarda xeyiri və şəri təmsil etməklə, heyvanlar iki qrupa bölünür. Sehrlilə nağıllarda qəhrəman öz arzusuna çatmaq üçün adi şər qüvvələrlə deyil, cin, div, əjdaha, ifritə kimi sehrlilə qüvvələrlə mübarizə aparmalı olur. Bu mübarizədə nağılın qəhrəmanına xeyirxah sehrlilə qüvvələr (simurq quşu, uçan xalça və s.) kömək edir. Məişət nağıllarında həyatda baş verən real hadisələr təsvir edilir. Bu nağılların qəhrəmanları çox zaman sadə, təvazökar, xeyirxah və fərasətli olurlar. Onlar həyatda çətinliklərlə qarşılaşır, yoxsulluq içində yaşayırlar. Belə nağılların qəhrəmanları öz arzularına çatmaq üçün mübarizə aparır, dara düşən insanların köməyinə yetişir, çətin sınaqlardan üzüağ çıxaraq ağıl və bacarıqları ilə şər qüvvələrə qalib gəlirlər. Aşıq yaradıcılığı xalq ədəbiyyatının mühüm, həm də zəngin hissəsi olub, tarixin çox qədim zamanlarından baş alıb gəlir. Müəllifin məlum olması aşıq şeirini şifahi xalq ədəbiyyatının digər sahələrindən fərqləndirən əsas

cəhətlərdəndir. Qədim dövrlərdə dədə, bəzən də ozan, varsaq adlandırılan aşıqlar yaşadıkları zəmanənin mühüm hadisələrinə əsərlərində münasibət bildirmiş, elinobanın dərдинin, arzu-istəyinin ifadəçisi olmuşlar. Qoşma, gəraylı, bayatı aşıqların daha çox müraciət etdikləri janrlardır.

Aşıqlar iki qrupa bölünür: bir qismi yaradıcı olub, şeir qoşur, dastan yaradır və onları ifa edir; bir qismi isə daha çox mövcud əsərlərin ifası ilə məşğul olur. Belələri ifaçı aşıq adlandırılır. Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşiq Ələsgər, Aşiq Şəmşir, Aşiq Hüseyn Cavan və b. aşiq sənətinin inkişafına, zənginləşməsinə böyük töhfə vermiş yaradıcı aşıqlardır. Aşiq Əmrah, Aşiq Kamandar, Aşiq Hüseyn Saraclı və b. ifaçılıq yolunu tutmuş, aşiq sənətinin yaşamasına, yayılmasına əhəmiyyətli xidmət göstərmişlər. Aşiq yaradıcılığının məhsulu olan dastan epik-lirik əsər sayılır. Dastanda nəslrə nəzm, epik təhkiyə ilə lirik təqdimat vəhdətdə olur. Aşiq dastandakı əhvalatı nağıl edərkən saz havasının müşayiəti ilə qəhrəmanın hiss və həyəcanlarını əks etdirən şeirlər də söyləyir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, eləcə də “Koroğlu”da vətənin müdafiəsi, azadlıq, ədalətsizliyə qarşı mübarizə geniş əks olunduğundan onlar qəhrəmanlıq dastanları adlanır. “Şah İsmayıl”, “Aşiq Qərib” kimi məhəbbət dastanlarında isə azad məhəbbətdən, bir-birini sevən gənclərin dözümlü, sədaqət, ağıl və cəsarət sayəsində qovuşmasından bəhs olunur. Məhəbbət dastanları ustadnamə ilə başlayıb duvaqqapma ilə bitir. Bəzi məhəbbət dastanları faciə ilə bitir, sevgililər şər qüvvələrin yaratdığı maneələri aşı bilmir, bir-birinə qovuşmur. Belə dastanlarda duvaqqapma olmur.

Dramatik növün janrlarına xalq oyunları, xalq tamaşaları, şəbihlər daxildir. Onların hər birinə aid nümunələr dövrümüze çatmışdır. Məsələn, “Xan oyunu” xalq oyunları növünə aid nümunə hesab edilir. Xalq tamaşalarına meydan tamaşaları da deyilir. “Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş” tamaşasında tənbelliyin tənqidi, əməyə rəğbət hissənin oyadılması ön plana çəkilir. Şəbihlər dini tamaşalardır. Bu tamaşalar daha çox məhərrəmlik mərasimləri ilə bağlı olur.

Dramatik növün janrlarından olan oyunlar uşaq orqanizminin hərəkətə, fəaliyyətə olan ehtiyacından yaranmışdır. Lakin oyunlar uşaqlarda təqlidlə yanaşı, düzüb-qoşmaq, yaratmaq bacarığını da üzə çıxarır. O, sənətin bir

neçə sahəsini – musiqini, rəqsi, şeiri, aktyorluğu özündə birləşdirir. Kollektiv şəkildə həyata keçirilən uşaq oyunları oturaq və hərəkətli olmaqla iki yerə bölünür. “Lal-dinməz”, “Əl üstə kimin əli”, “Uçdu, uçdu” və s. uşaq oturaq oyunlarına aiddir. Hərəkətli (mütəhərrik) oyunlarda uşaqların fiziki hərəkətləri əsas yer tutur. Bu oyunlarda əşyalardan istifadə edilir. “Dəsmalı ver”, “Xəndəyədüşmə”, “Dəyirman” və s. bu qəbildəndir.

Mühazirə 2.

QƏDİM DÖVR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

(ən qədim zamanlardan XIII əsrə qədər)

Qədim dövrlərdə geniş coğrafi ərazidə yayılmış türk xalqlarının ədəbiyyatı ortaq səciyyə daşımış, Azərbaycan ədəbiyyatı ümumtürk ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi yaranmışdır. Qədim dövrlərə getdikcə türk ədəbiyyatları arasında dil, üslub, obraz baxımından ümumiliyin, əlaqənin daha güclü olduğunu görmək olur. Qədim türk bədii düşüncə nümunələrini bizə ilk tanıdan Çin qaynaqlarıdır. Çin dilinə tərcümə olunmuş, eradan əvvəl II əsrə aid nümunələr – şeir parçaları ideya-məzmununa görə bugünkü türkü düşündürür, onda həzin, hüznü ovqatın yaranmasına səbəb olur. Bu parçalarda ifadə olunmuş hiss-düşüncə min il sonra Orxon-Yenisey abidələrində təkrar olunur, türkün öz dilindən eşidilir, türkün öz əlifbasında, yazısında oxunur. Qədim türklərin ortaq ədəbiyyatının əsasında duran epos yaradıcılığı – “Dünyanın yaranması”, “Türklərin törəyişi”, “Oğuz xaqan”, “Alp Ər Tonqa”, “Ərgənəkön”, “Köç” onların tarixini, qəhrəmanlığını əks etdirən qiymətli bədii nümunələrdir. Ortaq məkanda, coğrafiyada, mənəvi mühitdə yaradılmış bu əsərlərdə ulu babalarımızın təfəkkürü, dünyaya, həyata baxışı, mədəni ənənələri bədii ifadəsini tapmışdır. Bizə çatan nümunələrdən məlum olur ki, onlar məzmunca fərqli, rəngarəng olmuşdur. Məsələn, “Yaradılış” dastanında qədim türklərin əvvəllər kainatın mənzərəsinin necə olması barədəki təsəvvürləri öz əksini tapıb. Əsərdə Tanrı Qara xan obrazı yaradılıb. Dünya Tanrının iradəsinə tabedir. Dünyada xeyirxahlıqla yanaşı, bədxahlıq da mövcuddur. Tanrı bədxahlığın xeyirxahlığı üstələməsinə, dünyanı idarə etməsinə imkan vermir. Göyün yeddinci qatında oturub

kainatı idarə edən Tanrı türklərin yaşadığı torpağın da, cəmiyyətin də taleyini müəyyənləşdirir.

Qədim türklərin soykökünü təşkil edən el və tayfa birləşmələri Yaxın Şərqdə yaşayan xalqlarla sıx iqtisadi, mədəni əlaqədə olmuşlar. Bu əlaqə eyniköklü xalqların birində yaranmış söz sənəti nümunələrinin digər xalqlar arasında da geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Belə əsərlərdən biri olan “Avesta” atəşpərəst Azərbaycan türklərinin də dini kitabı idi. “Avesta”nın müəllifi Zərdüşt peyğəmbərdir. Əsərin özəyi sayılan, bədii təfəkkürün məhsulu olan “Qatlar”da ilk insanın yaranması, insan həyatının müxtəlif məqamları, insanla təbiət arasında mübarizə, müharibədə qələbə və məğlubiyyətin doğurduğu hislər bədii dillə əks etdirilir. Əsərdə Xeyir allahı Ahura Məzda (Hörmüz) ilə Şər allahı Əhrimənin (Anqramanyu) mübarizəsindən söz açılır. Xeyir allahı Hörmüz bütün yaxşılıqların – işığın, sağlamlığın, odun, həyatın yaratıcısıdır. Yalan, zülmət, ölüm, xəstəlikləri isə Şər allahı Əhrimən yaratmışdır. Onların mübarizəsi işığın qaranlıq, xeyirin şər üzərində qələbəsi ilə nəticələnir. “Avesta”da insanlar humanizmə, xeyirxah əməllərə, həyatda bolluğun əsası hesab edilən əkinçiliyə, maldarlığa çağırılırdı. Atəşpərəstlər müqəddəs saydıqları oda sitayiş edir, onun vasitəsilə pisliklərdən qurtulmağın mümkünlüyünə inanırdılar. Zərdüştiliklə bağlı olan bir sıra adətlər – odun müqəddəs sayılması, səməni göyərdilməsi, odun (tonqalın) üstündən atlanma və s. dövrümüzə gəlib çatmışdır.

Eposun yaranma tarixi kimi, nə vaxt yazıya alınması da fərqli şəkildə izah olunur. Azərbaycan türklərinin qədim qəhrəmanlıq salnaməsi, bədii söz sənətimizin ilk mükəmməl ədəbi-bədii hadisəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” islamiyyətdən çox-çox öncəki “Oğuznamələr” silsiləsinə daxil olsa da, ana dilimizin abidəsidir. Onun yazıya alınması yazılı ədəbiyyatımızın yalnız ərəb, yaxud fars dilində deyil, həm də doğma dilimizdə inkişaf etdiyini göstərirdi. Bu qiymətli abidə təkəcə dilimizi, tariximizi yox, bütövlükdə xalqımızın mənəviyyatını, psixologiyasını, həyata baxışını və s. öyrənmək, dəyərləndirmək üçün mötəbər mənbədir.

VII əsrin ortalarından Ərəbistanda yaranan güclü islam dövləti bir çox ölkələri islam bayrağı altında istila etdi. Azərbaycan da kənarda qalmadı. Ölkəmizə hücum edən ərəblər xalqın ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdılar.

Çətinliklə də olsa, ölkə işğal olundu. İslamın qəbulundan sonra müxtəlif bölgələrdə mədrəsələr açıldı. Məqsəd islam dininin əsaslarını və ərəb dilini mənimsətmək idi. Ərəb dilində mükəmməl sənət əsərləri yaradan Musa Şəhəvat, İsmayıl ibn Yəsar, Əbül-Abbas əl-Əma kimi sənətkarlarımızın yaradıcılığında vətənpərvərlik, doğma yurda bağlılıq hislərinin ifadəsinə geniş yer verilirdi. Ədalət – zülm qarşılıqlı, ictimai mühitdəki yaramazlıqlara etiraz onların əsərlərində əksini tapan məsələlərdən idi. Bu sənətkarların təbiət mövzusunda yazılmış əsərlərində yenilik axtarışları, səmimilik, lirizm özünü aydın göstərirdi. Ərəb xilafəti zəiflədikdən sonra Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, saraylarda fars dili geniş yayılmağa başladı. Azərbaycanda XI əsrin ortalarından başlayaraq, farsca yazmaq ənənəsi yarandı. Saray ədəbiyyatında qəsidənin mədhiyyə, həcv, mərsiyə, fəxriyyə kimi növlərinə geniş yer verilir, dini mövzularda əsərlərin yazılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Mədhiyələr hökmdarların qüdrətinin, əməllərinin tərifləri ilə məhdudlaşmır, onlar xeyirxah, mərhəmətli olmağa, ölkədə quruculuq işləri aparmağa, əmin-amanlıq yaratmağa dəvət edilirdi. Sarayda yaşayan mütərəqqi görüşlü sənətkarlar tarixi hadisələrə, ictimai-fəlsəfi məsələlərə həsr etdikləri əsərlərlə saray ədəbiyyatının mövzu, məzmun baxımından zənginləşməsinə istiqamət verirdilər. Əsərlərini farsca yazsalar da, təbliğ etdikləri ideya baxımından türk-Azərbaycan dünyagörüşünü, mənəviyyatını əks etdirən Qətran Təbrizi, Əbül-Üla Gəncəvi, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani kimi şairlər məhəbbət, təbiətin tərənnümünə, eləcə də dərin fəlsəfi düşüncələrin ifadəsinə lirik şeirlərində geniş yer verirdilər. Bu sənətkarların yaradıcılığında ictimai-siyasi problemlər, humanist ideyalar da əksini tapırdı.

XI əsr saray ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi şöhrət qazanmış Q.Təbrizin irsi “Divan”dan və “Ət-təfasir” adlı farsca lüğətdən ibarətdir. Şairin “Divan”ına mədhiyələrlə yanaşı, məhəbbət, vətən, insan taleyi, təbiət mövzusunda, eləcə də saraydan narazılığı əks etdirən lirik şeirləri daxildir. Gəncədə və Təbrizdə yazıb-yaratmış şairin Təbrizdə baş vermiş zəlzələ haqqında iki mənşümüsi bu qədim şəhərlə bağlı məlumat verən mənbə kimi dəyərlidir. M.Gəncəvi XII əsr ədəbiyyatımızda ictimai-fəlsəfi məzmunlu rübailəri ilə şöhrət tapmışdır. Bu şeirlərin lirik qəhrəmanı dərin məhəbbətlə sevən, iztirab çəkən, gözəlliyi dəyərləndirən aşıqdır.

Rübailərində müxtəlif peşə sahiblərindən söz açması şairin əməkçi insana verdiyi yüksək dəyəri əks etdirir. Bu nümunələrdə insanın taleyi, həyatı, sevinci, kədəri ilə bağlı humanist düşüncələr yüksək poetik ifadəsini tapmışdır. Ə.Xaqaninin “Divan”ındakı ictimai-fəlsəfi məzmunlu şeirlərdə, “Töhfətülİraqeyn” poeması, “Mədain xərəbələri” qəsidəsində saraydan narazılıq motivlərinin əks olunması ədalətsizliyə etiraz edən ədibin vətəndaşlıq mövqeyi ilə bağlı idi. Ədəbiyyatımızda ilk poema olan “Töhfətül-İraqeyn” əsərində şairin öz həyatı, uşaqlıq illəri, təhsili, dostları ilə bağlı xatirələri də əksini tapmışdır. Üsyankar təbiətli şair saraydan, hökmdarlardan üz çevirmiş, öz xalqına, sadə insanlara dərin məhəbbət bəsləmişdir:

İstəmirəm, adımı çağırılar Xaqani,

Mən yoxsullar şairi, xəlqaniyəm, xəlqani.

“Mədain xərəbələri” qəsidəsində şair Sasani hökmdarlarının paytaxtı olmuş Mədain şəhərinin xarabalıqlarını təsvir etməklə dövrünün şahlarına ibrət dərsi vermək məqsədini güdmüşdür. Şairin əsərlərində doğma yurduna məhəbbət, ondan ayrılığın doğurduğu şikayət motivləri güclüdür:

Şamaxı! Ey mənim sevimli yurdum!

Mən sənə qoynunda xaniman qurdum.

İndisə acığın tutmuşdur mənə,

Sənə qucağından ayrılısam, ana,

Ümidim, pənahım Təbrizdir, Təbriz.

O şəhər də mənə doğmadır, əziz.

Saray həyatından uzaq olmağı üstün tutan Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si məzmunu, bədii forma kamilliyi, humanist ideyaların ifadəsi baxımından qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının, intibah dövrünün zirvəsi sayılır. Nizami yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoymuş, poemaları ilə Yaxın Şərqi ədəbiyyatının inkişafına istiqamət vermişdir.

Mühazirə 3.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” EPOSU

SALUR QAZANIN EVİNİN YAĞMALANDIĞI BOY

Eposun hansı dövrdə yaranması ilə bağlı fərqli fikirlər vardır. Onun məzmununa əsaslanan bir sıra tədqiqatçılar eposun yaranma tarixinin islamiyyətdən çox-çox əvvələ aid olduğunu tutarlı dəlillərlə sübut edirlər. Dastanın VI–VII yüzilliklərdə yaranıb formalaşdığını iddia edən alimlər də var. Bu barədə digər fikirlər də mövcuddur. Epos əsrlər boyu ozanlar tərəfindən şifahi olaraq yaşadılmış, çox sonralar yazıya köçürülərək “Kitabi-Dədə Qorqud” adlandırılmışdır. Eposun yaradıcısı və ilk söyləyəni ozanlar ozanı Dədə Qorqud olmuşdur. Oğuz elinin böyük bilicisi kimi hörmət və nüfuz sahibi olan Dədə Qorqud tarixi şəxsiyyət sayılsa da, onun haqqında çoxlu əfsanə və rəvayətlər də yaradılmışdır.

Azərbaycan türklərinin ulu babalarının – oğuzların ən möhtəşəm sənət abidəsi “KitabiDədə Qorqud” məhz onların həyatını, məişətini, inancını, həyata baxışını, mübarizəsini əks etdirir. Eposu yaradan da, onun qəhrəmanları da Oğuz türkləridir. Bu qiymətli abidə təkcə dilimizi, tariximizi yox, bütövlükdə xalqımızın mənəviyyatını, psixologiyasını, həyata baxışını və s. öyrənmək, dəyərləndirmək üçün mötəbər mənbədir.

Epos hər birinin ayrıca süjet xətti olan boylardan ibarətdir. Lakin dastanın ümumi ideyası və məzmunu onları bir-biri ilə bağlayır. Oğuz elinə Bayandır xan başçılıq edir. Dastanda onun yalnız adı çəkilsə də, müdrik və qüdrətli hökmdar olduğu anlaşılır. Qazan xan başçı və sərkərdə olmaqla, Bayandır xandan sonra ikincidir. Vətənin toxunulmazlığı, xalqın müdafiəsi Qazan xan başda olmaqla, oğuz igidlərinin qarşısında duran birinci problem, ən mühüm vəzifədir. Tez-tez düşmənlərin – “qara donlu kafirlər”in basqınına, talanına məruz qalan Oğuz eli silaha sarılmağa, döyüşməyə məcbur olur. Oğuz igidlərinin birliyi sayəsində hiyləgər və amansız düşmənin öhdəsindən gəlmək mümkün olur. Vətənə, el-obaya layiq, düşmən qabağında dayana bilən gənclərin tərbiyə edilməsi, doğma yurda sevgi hissənin və dövlətçilik düşüncəsinin yaradılması, adət-ənənələrin qorunub-saxlanması və s. dastanda bədii həlli verilmiş mühüm problemlərdəndir. Dastanın hər

boyunda bu gün üçün də əhəmiyyəti olan problemlər qoyulmuş, onlara münasibət bildirilmişdir.

Eposda davranış və əməllərinə, mühakimələrinə, başqalarına münasibətlərinə görə bir-birindən fərqlənən onlarla obraz yaradılmışdır. Fərdi xüsusiyyətləri ilə diqqəti dərhal cəlb edən bu obrazlar real insan təsiri bağışlayır, oxucunun hiss və düşüncəsinə güclü təsir edir. Qazan xan, Dirsə xan, Aruz Qoca, Bəkil, Bamsı Beyrək, Səgrək, Qanturalı, Basat, Dəli Dondar, Uruz, Qaraca çoban və digər oğuz igidləri ilə yanaşı, Burla xatun, Banıççək, Selcan xatun kimi ağıllı, tədbirli, vəfalı, qorxmaz qadın surətləri də diqqəti cəlb edir, yaddaşlardan silinmir. Eləcə də Dirsə xan xeyirxah və yumşaqtəbiətli olması ilə seçilir, Beyrək dözümlü, iradəli, sədaqətli qəhrəman kimi diqqəti cəlb edir, Səgrək isə ailə münasibətlərinə böyük rəğbəti ilə fərqlənir. Dastanda anaya, qadına böyük ehtiram ifadə olunur, ana haqqı tanrı haqqına bərabər tutulur. Oğuz elində ananın, qadının ailədə, cəmiyyətdə mövqeyi yüksək və şərəflidir. Yeri gələndə at minib qılınc çalan, igidlərə arxa duran nəcib oğuz xanımları vəfalı və sədaqətliyərlər. Eposda düşmən obrazları da yaradılmışdır. Onlar fürsət düşən kimi Oğuz xaincəsinə basqın edir, elin-obanın var-dövlətini talayır, dinc insanları əsir aparırlar. Şöklü Məlik, Qara Məlik və b. oğuzlarla üz bəz döyüşə cəsəret etməyən qarətçi və zalım düşmən obrazlarıdır. Eposun yaranmasından və yazıya köçürülməsindən yüzillər keçməsinə baxmayaraq, o, bu gün də rəğbətlə qarşılanır, maraqla oxu nur. Bunun bir mühüm səbəbi onun mükəmməl bədii gözəlliyidir. Ulu babalarımızın – oğuz türklərinin poetik düşüncəsinin əlvanlığı, zənginliyi çağdaş oxucunu valeh edir, onun zövqünü oxşayır. Bu qiymətli tarixi abidə, bənzərsiz sənət nümunəsi bir müqəddimə, on iki boydan ibarətdir. Hər boyun, deyildiyi kimi, müstəqil süjet xətti və mükəmməl kompozisiyası vardır. Bütün obrazlar xarakter, davranış və əməllərinə görə bir-birindən fərqlənir. Onların danışq tərzi, işlətdikləri söz və ifadələr də müxtəlifliyi ilə seçilir. Dastanlarda bol-bol işlənmiş orijinal bədii təsvir və ifadə vasitələri qədim oğuzların zərif hiss və düşüncələrindən xəbər verir. Xalq yaradıcılığı nümunəsi olan bu qəhrəmanlıq dastanında mübaliğəyə daha geniş yer verilməsi isə təbiidir. Bu, oğuzların ağılagəlməz igidliyi, döyüş hünəri, əzəməti barədə təsəvvür yaratmağa xidmət edir. Qazan xan yeddibaşlı əjdahanı öldürür, Qanturalı üç

qorxunc heyvanı qılıncdan keçirir, Buğac nəhəng, güclü buğanı ram edir və s. Oğuz igidləri sevdiklərinə bənzətmələrlə müraciət edirlər: qar üstündə qan dammışək qızıl yanaqlım, güz almasına bənzər al yanaqlım, qurulu yaya bənzər çatma qaşlım. Dastanın bədii xüsusiyyətləri dərindən araşdırılmış, sanballı elmi-tədqiqat əsərləri çap edilmişdir.

SALUR QAZANIN EVİNİN YAĞMALANDIĞI BOY

Digər boylar kimi, bu boyun mövzusu da oğuz elinin həyatından alınıb. Lakin onun mövzusunu bir az da konkretləşdirmək olar. Bu, araşdırmanın aparılmasını zəruri edir. Boydakı hadisələr daha çox Qazan xan obrazı ilə bağlanır. Oxucu onu müxtəlif vəziyyətlərdə görür və ətraflı tanıya bilir. Elə ilk cümlələrdən bu surət haqqında yaranan təsəvvür sonrakı səhifələrdə daha da dərinləşir. Aydınlaşır ki, o, yurdunu, el-obasını dərin məhəbbətlə sevir, mərddir, tədbirli başçı, mahir sərkərdədir. Əsir aparılmış doğmalarının, yurddaşlarının arxasınca gedən Qazan xan qoca anasının döyüş zamanı “at ayağı altında qalmasından” ehtiyat edərək düşməndən yalnız onu geri istəyir. Bu, oğuzların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri barədə aydın təsəvvür yaradır; Qazan xanı yağmalanmış var-dövləti yox, zəif, qoca anası düşündürür və narahat edir. Oxucu Qazan xanı müxtəlif vəziyyətlərdə (verdiyi qonaqlıq məclisində və s.) görür. Bunları bir daha nəzərdən keçirməklə bu obrazı əhatəli səciyyələndirmək mümkündür.

Salur Qazanın xanımı Burla xatun oğuz elinin mənəvi dəyərlərinin ləyaqətli daşıyıcısıdır. Əsirlikdə olarkən düşmənin ilk arzusunu ağıllı tədbiri sayəsində puça çıxaran Burla xatun onların sonrakı niyyətinin qarşısında çətin sınağa çəkilir: ya namus, ya da oğul dağı! Boydakı təsvirlərə əsasən Burla xatun barədə əhatəli fikir söyləmək mümkündür. Qazan xanın hələ bərkə-boşa düşməmiş oğlu Uruz əsirlikdə olarkən əxlaqimənəvi keyfiyyətləri ilə oğuz elinin layiqli övladı olduğunu sübut edir. Boyda Salur Qazanın köməyinə çatan oğuz igidlərinin adları çəkilir. Maraqlıdır ki, onların xarakteri, döyüş hünəri, bacarığı barədə cəmi bir neçə sözlə aydın təsəvvür yaradılır: “Qaradərə ağzında qara buğa dərisindən beşiyinin yerliyi olan, acığı tutanda qara daşı kül eyləyən, bığını boynu dalında yeddi dəfə düyünləyən, igidlər igidi... Qaragünə...” Oğuz elinin düşmənlərindən Şöklü

Məlik daha hiyləgər və amansızdır. Onun, eləcə də döyüşçülərinin rəzilliyi, vəhşi əməlləri barədə boydakı təsvirlərdən aydın təsəvvür qazanmaq olur.

Boyda bir-birindən maraqlı, təsəvvürdə parlaq mənzərələr canlandıran, fikrin təsir gücünü qat-qat artıran çoxlu bədii təsvir və ifadə vasitələri işlənmişdir. Bu, boyun bədiiliyinin, obrazlılığının artmasına təsir edən vasitələrdən yalnız biridir. Belə vasitələr boyda çoxdur. Dastanda – boyda ənənənin təsiri ilə qafiyəli nəsr mühüm yer tutur. Bu isə güclü ahəngin yaranmasına səbəb olmuşdur. Nəsrin və şeirin ahəng yaxınlığı boydakı təsvirlərin cəlbedici olmasına, obrazların hiss və düşüncələrinin canlı, səmimi ifadəsinə imkan yaratmışdır. Eləcə də eyni bir səsin nəsrə, şeirə cümlənin müxtəlif yerlərində (başda, ortada, sonda) işlənməsi mətnə ahəngdarlığın artmasına və nəticədə estetik təsirin güclənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Döyüş səhnələrinin ustalıqla canlandırılması, qəhrəmanların hiss, düşüncə aləminin kiçik, lakin dolğun ştrixlərlə açıqlanması dastanın – boyun bədii gözəlliyi üçün səciyyəvi cəhətlərdəndir. Bütün bu deyilənləri araşdırma və boydan seçilmiş nümunələr əsasında zənginləşdirmək mümkündür. İdeyaca çoxcəhətli, zəngin olan boyda diqqəti daha çox cəlb edən oğuz türklərinin yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərə sahib olmaları və bu dəyərləri ləyaqətlə yaşatmalarıdır.

Mühazirə 4.

N.GƏNCƏVİNİN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU və “İskəndarnamə” poemasının təhlili

Vətəni Azərbaycanda və bütün dünyada Nizami Gəncəvi kimi tanınan dahi söz ustası İlyas Yusif oğlu Gəncə şəhərində dünyaya gəlmişdir. Azərbaycan Atabəyləri adlandırılan Eldənizlər dövləti tərəfindən idarə olunan Gəncə şəhəri həmin dövrdə iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf edirdi. İpək yolunun bu şəhərdən keçməsi də onun iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmiş, mədəni mərkəzə çevrilməsində mühüm rol oynamışdır. Nizami Gəncəvinin həyatı haqqında doğru-dürüst məlumatı özünün əsərlərindən almaq olur. Ömrü boyu Gəncədə yaşayan Nizami dini və dünyəvi elmləri dərindən

mənimsəmiş, dövrünün tanınmış alimlərindən olmuşdur. O, fars və ərəb dillərindən başqa, bir sıra digər dilləri də öyrənmiş, dünyasını dəyişənə qədər mütaliəsinə ara verməmişdir. Zəmanəsinin nüfuzlu adamlarından olan dayısı Xacə Ömər onun təlim-tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmuşdur. Hökmdarların himayəsində – saraylarda yaşamaqdan imtina edən şairin əsərlərindən və digər qaynaqlardan məlum olur ki, o, humanist, müdrik, gözütöx bir insan kimi hələ sağlığında müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. 1209-cu ildə vəfat edən Nizaminin Məhəmməd adlı oğlu olmuşdur.

O, yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlamışdır. Qaynaqlarda çoxlu lirik şeirləri olduğu barədə məlumat verilsə də, dövrümüzdə onların çox az qismi çatmışdır. Tədqiqatçılar bu gün Nizamiyə aid 120 qəzəl, 30 rübai, 6 qəsidənin üzərində dayanırlar. Onun lirik şeirləri ilə poemaları arasında güclü səsleşmələr vardır. Başqa sözlə, şairin lirikasında ifadə olunmuş başlıca məsələlər poemalarında geniş bədii həllini tapmışdır. Bu məsələlərə nələr daxildir? Şairin lirikasında diqqəti ilk cəlb edən insana dərin məhəbbət, onun qüdrətinə inam hissədir. İnsanın gözəlliyini azalmayan sevgi və ehtirasla vəsf edən şair onun xoşbəxtliyini, firavan ömür sürməsinə arzulayırdı. Ənənəyə uyğun olaraq, o, lirik şeirlərində məhəbbət mövzuna tez-tez müraciət etmiş, sevgi hissənin ülviliyini, insanı mənən saflaşdırdığını və ucaldığını yüksək sənətkarlıqla tərənnüm etmişdir. Mənbələr üzrə aparılan araşdırma şairin lirikasında əksini tapmış məsələlərin əhatəli açıqlanmasına imkan yaradır. Nizami Gəncəvi otuz il ərzində ona dünya şöhrəti qazandıran beş poema yazmışdır. Sonralar “Xəmsə” (beşlik) adlandırılan bu əsərlərdə mühüm həyati problemlər qoyulmuş və onların bədii həlli verilmişdir. Poemalar, əsasən, fərqli mövzularda yazılsa da, onları birləşdirən cəhətlər də az deyildir; dövlətin ədalətlə idarə edilməsi, xalq və hökmdar, şərə, pisləklərə nifrət, insanın kamilləşməsində məhəbbətin rolu və s. poemaların hər birində bu və ya digər dərəcədə əksini tapmışdır. Bu, təsadüfi deyildir. Şairi ömrü boyu düşündürən humanist ideallar həmin əsərlərdə öz ifadəsini tapmaya bilməzdi. Nizaminin ilk poeması olan “Sirlər xəzinəsi” (1174) onun ictimai-fəlsəfi görüşlərini geniş əks etdirən qiymətli sənət əsəri kimi bu gün də maraqla oxunur. Poemada toxunulan məsələlər çoxdur. Lakin şair nədən danışırırsa-danışsın, ictimai ədalət ideyasını, insan

ləyaqətinin ucalığını, əməyə, elmə, sənətə hörmət hissini ön plana çəkir. Poemada əksini tapmış iyirmi məqalətdə (söhbətdə) məhz bu məsələlərə daha çox önəm verilir. Bu məqalələrin məzmunu ilə səsleşən iyirmi hekayətdə isə şair oxucusunun diqqətini ibrətamiz hadisələrə cəlb edir, onu düşünməyə, nəticə çıxarmağa yönəldir. Əsərdə xalq və hökmdar probleminə xüsusi diqqət yetirilməsi şairin insana məhəbbətindən irəli gəlirdi. Poemadakı məqalələrdə (“İnsanın mərtəbəsi haqqında”, “Ədalət və insafı gözləmək haqqında”, “Padşahın rəiyyətə qayğı göstərməsi haqqında” və s.) və hekayələrdə (“Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Sultan Səncər və qarı”, “Zalım padşahla zahidin dastanı” və s.) hökmdarlara təsir etməyə çalışır, onları ədalətli olmağa, xeyirxah əməllərə səsleşirdi. Şairin ikinci poeması – “Xosrov və Şirin” (1181) məhəbbət mövzusunda. Sasani şahı Xosrov Pərviz və Azərbaycan gözəli Şirinin sevgisi ilə bağlı əfsanə və rəvayətləri diqqətlə öyrənən, müxtəlif mənbələrdəki natamam məlumatları səbirlə toplayıb təhlil edən şair ölməz sənət əsəri yaratmışdır. Onu adi sevgi dastanı adlandırmaq olmaz. Dövrün ictimai, siyasi problemləri, əxlaqi-etik qaydaları poemada öz geniş əksini tapmışdır. Dövlətin ağıl və ədalətlə idarə edilməsi, qadın ləyaqətinin ucalığı, təmiz əxlaq, insan qüdrətinə inam, sənət və sənətkara məhəbbət əsər boyu şairin izlədiyi məsələlərdəndir. Məhəbbətin insanı saflaşdıran, nəcibləşdirən hiss olduğunu ustalıqla əks etdirən Nizami bunu Xosrov obrazı vasitəsi ilə ifadə etmişdir. Şirini sevsə də, Xosrovun şahlıq qüruru ciddi səhvlər etməsinə səbəb olur. Şirinin məhəbbəti onu birdən-birə dəyişmir, bu, əslində, mümkün də deyildi. Şirinin dönməz iradəsi, ağıllı davranışı bu məğrur şahı tədricən dəyişir. Şirin qələbə çalır, lakin bu, ona asanlıqla başa gəlmir. İlk məhəbbətinə ömrü boyu sadıq qalan Şirin təmiz adını, Nizami yaradıcılığa hansı əsərlərlə başlamışdır? Bu əsərlərin əsas mövzusu nə idi? Şairin poemalarında diqqət daha çox hansı problemlərə cəlb edilmişdir? 40 ləyaqətini qoruyur, Xosrovdan bəzən etinasızlıq görsə də, ilk və həqiqi sevgisindən üz çevirmir. Xosrovun təbiətindəki qüsurların aradan qalxması üçün böyük əzab-əziyyətlərə qatlaşmalı olan Şirin Nizaminin ən çox sevdiyi qəhrəmanlarından. Şairin üçüncü poeması “Leyli və Məcnun” (1188) qədim ərəb əfsanəsi əsasında yazılmışdır. Məhəbbət mövzusunda qələmə alınan bu əsər şairə dövrünün bir sıra mühüm problemlərinə münasibət bildirməyə imkan vermişdir. İnsanı sevən, onun mənəvi azadlığını uca tutan

Nizami müasirləri üçün mənəvi buxova çevrilən, onları hüquqsuz vəziyyətdə saxlayan adətləri, baxışları qəbul etmirdi. İnsanları, xüsusən qadınları müti, kölə vəziyyətinə salan adətlər, qanunlar güclü olsa da, əsərin qəhrəmanları – Leyli və Məcnun bunlara boyun əymək istəmirlər. Bu ağıllı, zəkali gənclər zəmanənin insanın mənəvi azadlığına, arzu və istəklərinə qələm çəkən tələblərinə tabe olmadıqlarına görə xoşbəxt ola bilmirlər. Onlar məhv olsalar da, məğlub olmur, mənəvi qələbə çalırlar. Bu qələbəni alqışlayan Nizami onların eşqini örnək kimi dəyərləndirir. Nizami “Yeddi gözəl” (1197) poemasında da yaradıcılıq ənənəsinə sadıq qalmış, ictimai problemlərə, insan talelərinin təsvirinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Ölkə necə idarə olunmalıdır? Ölkədə bütün insanları əhatə edən ədalət necə qorunmalıdır? kimi bütün zamanlar üçün vacib olan suallara tutarlı cavab verilmişdir. Əsərin mövzusu Sasani şahı Bəhram Gurun həyatı ilə bağlıdır. Lakin şairin məqsədi Bəhram şahın həyatını nəzmə çəkmək olmamışdır. Şairin məqsədi öz arzu və istəklərinə uyğun obraz yaratmaq, onun vasitəsilə zəmanə hökmdarlarına yol göstərmək olmuşdur. Şair öz qəhrəmanını bir insan və hökmdar kimi çətin sınaqlardan keçirir. Aydınlaşır ki, hökmdarlıq çox ağır, çətin bir iş olub böyük məsuliyyət tələb edir. Xalq və dövlət üçün cavabdeh olan şəxs – hökmdar öz vəzifə borcunu bir an da olsa, unutmamalı, laqeydliyə, biganəliyə yol verməməlidir. Dövlət işlərini başqalarına etibar etmək olmaz, bu, böyük fəlakətə səbəb ola bilər. Poemada yeddi gözəlin danışdığı hekayələrin, demək olar, hamısında xeyirin şər üzərində qələbəsi vurğulanır. Nizami Gəncəvinin sonuncu poeması olan “İskəndərnamə”ni 1203-cü ildə tamamlamışdır. Əsər iki hissədən ibarətdir. Poemanın qəhrəmanının – İskəndərin apardığı müharibələri, haqqı, ədaləti bərqərar etmək üçün göstərdiyi səyləri əhatə edən birinci hissə “Şərəfnamə” adlanır. “İqbalnamə” adlanan ikinci hissədə isə şairin həyat, insan, insanın cəmiyyətdəki yeri, vəzifələri və s. barədə elmi-fəlsəfi düşüncələri öz əksini tapmışdır.

İSKƏNDƏRNAMƏ

Nizaminin makedoniyalı İskəndərlə bağlı mövzuya müraciət etməsi təsadüfi deyildi. Yaxın və Orta Şərqdə böyük şöhrət qazanmış bu tarixi

şəxsiyyət şairə hökmdar və xalq, ictimai ədalət, dövlətin idarə olunması, dünyanın dərk edilməsi kimi mühüm məsələlər haqqında görüşlərini ifadə etməyə imkan verirdi. Mənbələr üzrə araşdırma bu barədə dolğun nəticə çıxarılmasına imkan verəcəkdir. İskəndər obrazı Nizaminin təxəyyülünün məhsuludur. Makedoniyalı İskəndərlə poemanın qəhrəmanını eyniləşdirmək doğru olmaz. Şair ideal hesab etdiyi hökmdar obrazı yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuş və İskəndərin timsalında buna nail olmuşdur. Dövrünün yaxşı alimi – Niqumaş İskəndərin mükəmməl təlim-tərbiyə alması üçün əlindən gələni əsirgəmir. Döyüş sənətinin sirlərini də öyrənən gənc şahzadə öz gücü, igidliyi ilə hamını heyran edir. Atasından sonra taxt-taca sahib olan İskəndər ağıllı tədbirləri, ədalətli rəftarı, xeyirxahlığı ilə şöhrət qazanır. Ayaq basdığı hər yerdə, hər ölkədə ədalətin bərqərar olmasına çalışan bu hökmdar məzlumları zalımların zülmündən qurtarır, haqqın, ədalətin müdafiəçisi olur. Nizami qəhrəmanını əsər boyu inkişafda verir. Alimlərlə daim ünsiyyətdə olması, öyrənməkdən usanmaması İskəndərin dərin elmə, biliyə yiyələnməsinə, böyük filosof kimi yetişməsinə səbəb olur. Peyğəmbər səviyyəsinə yüksələn İskəndər dünyanı dolaşır, insanları həqiqət yoluna dəvət edir. O, hər yerdə təkallahlılığı təbliğ edir. Nizami öz qəhrəmanını – İskəndəri sevir, əməllərini alqışlayır, lakin onun qüsurlarını da gizlətmir.

Əsərdə bir-birini təkrar etməyən, davranış və əməlləri, həyata baxışları ilə fərqlənən insan obrazları yaradılmışdır. Hökmdar surətləri diqqəti daha çox çəkir. Onlar sayca da çoxdur. Bu, şairin hökmdarlara ünvanladığı fikirlərin geniş ifadəsi üçün lazım idi. Nizaminin Nüşabəyə rəğbəti açıq-aşkar duyulur. İskəndəri Azərbaycana – Bərdəyə gətirən şair onu buranın hökmdarı olan türk qızı Nüşabə ilə qarşılaşdırır. Məğrur İskəndər Nüşabənin ağılı, bacarığı, fərasəti qarşısında aciz qalır. Ölkəsinin abadlığına, xalqının firavan yaşamasına nail olan cəsarətli Nüşabə nəyə qadir olduğunu İskəndərə bildirməkdən çəkinmir:

Erkək tinətliyəm, olsam da qadın,

Hər işi bəllidir mənə dünyanın.

Mən də bir aslanam, düşünsən bir az,

Aslanın erkəyi, dişisi olmaz.

Başqa bir hökmdarın – İnan şahı Daranın səciyyəvi xüsusiyyətləri poemada qabarıq əks olunub. Bir insan kimi təkəbbürlü olan Dara hökmdar kimi ədalətsiz və zalımdır. Öz əməlləri ilə ölkəsində dözülməz vəziyyət yaradan bu hökmdar xalqın taleyini şərəfsiz adamlara tapşıraraq, ağıllı insanlara qənim kəsilmişdir. Xalqı ədalətsiz müharibələrə sürükləyən, insanların taleyi ilə oynayan bu zülmkar şah İskəndərlə müharibədə məğlub olur. Şair bunu Daranın öz əməllərinin nəticəsi kimi dəyərləndirir. Feyləqus ədalətli qanun və tədbirləri ilə öz ölkəsində zülmü ortadan qaldıraraq, xalqının böyük rəğbətini qazanmış hökmdardır. Ona həsəd aparan Daranın tələbini qəbul edən bu ağıllı hökmdar xərac verməklə ölkəsinin toxunulmazlığına, xalqının azad yaşamasına nail olur. Nizami bütün yaradıcılığı boyu hökmdarlara bədii söz vasitəsilə təsir etməyə çalışmışdır. Nəsihət verməklə, yaxud alacaqları cəza ilə qorxutmaqla onları doğru yola dəvət etmişdir. Zalımların öz cəzalarını alacaqlarına müasirlərini Evdə iş Araşdırmanı davam etdirin Mənbələr Poemadakı hökmdar obrazları hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir? Onların oxşar və fərqli cəhətləri hansılardır? 51 inandırıcı şair belə hökmdarlardan olan Pələngəri İskəndərin əli ilə cəzalandırır. Qonşu ölkələri işğal edən, var-dövlətini talan edən bu amansız şah öz əməllərinin qurbanı olur. Nizaminin bütün əsərləri kimi bu poeması da yüzillər boyu maraqla oxunmuş, araşdırılmış, başqa dillərə tərcümə edilmiş, insanların rəğbətini qazanmışdır. Əlbəttə, bunun səbəbi çoxdur. Ən mühümü isə intibah dövrünün böyük sənətkarı olan Nizaminin milli və bəşəri dəyərləri öz humanist idealları ilə zənginləşdirməsidir. İnsan, onun azadlığı, ləyaqəti və mənalı ömrü, cəmiyyətin mənəvi kamilliyi, tərbiyəvi-əxlaqi dəyərlərin qorunub saxlanması, ictimai ədalət, elmi kamilliyin üstünlüyü kimi məsələlərə “İskəndərnamə”də xüsusi önəm verilmiş, təkrarolunmaz bədii lövhələrlə əks etdirilmişdir. Poemadakı əhvalat və hadisələrin bir-biri ilə məharətlə əlaqələndirilməsi, təbiətin, döyüş səhnələrinin canlı, real təsviri, ədəbi qəhrəmanların fərdi xüsusiyyətlərinin rəngarəng bədii vasitələrlə təqdimi onun maraqla oxunmasını təmin edən başlıca cəhətlərdəndir. Doğma xalqının mənəvi gözəlliyini sonsuz məhəbbətlə tərənnüm edən şair digər xalqlar barədə də hörmət və ehtiramla danışmışdır. Bu bir şəxsiyyət və sənətkar kimi Nizamini səciyyələndirən ən mühüm keyfiyyətlərdəndir. Romanda həyat hadisələri geniş və inkişafda verilir, böyük bir zaman əhatə edilir. Belə əsərlərdə, bir

qayda olaraq, ədəbi qəhrəmanların həyatı hərtərəfli təsvir olunur. Bu deyilənləri əsas götürən bir sıra tədqiqatçılar həyat hadisələrinin geniş təsvir olduğu epik poemaları mənzum roman adlandırırlar. Romanla bağlı bu qeyd olunanları “İskəndərnamə”də müşahidə etmək mümkündür. Nizami ictimai-siyasi, fəlsəfi-etik düşüncələrinə məhz bu sonuncu əsərində yekun vurmuşdur. Elə buna görə də poema ideya baxımından çox zəngin, məzmunca maraqlı, bədii cəhətdən mükəmməldir. Mənbələr əsasında araşdırma əsərin ideyasının əhatəli aydınlaşdırılmasına imkan verəcəkdir.

Mühazirə 5.

ORTA DÖVR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

(XIII-XVI əsrlər)

NƏSİMİNİN HƏYATI VƏ YARADICILIĞI.”SİĞMAZAM” QƏZƏLİ

XIII-XIV əsrlər xalqımızın tarixində mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin bir dövr kimi səciyyələnir. Müharibələr, yadelli işğalçıların dağıdıcı hücumları, hakimiyyət başındakı sülalələrin bir-birini əvəz etməsi həmin dövrün mühüm hadisələri idi. Ziddiyyətlərə baxmayaraq, ədəbiyyatımız və mədəniyyətimiz möhkəm təməl əsasında inkişaf edir, yeni keyfiyyət qazanırdı. Bu dövrdə *sufizm* ictimai-bədii fikirdə mühüm rol oynamağa başlayır. Ədəbiyyat cəmiyyəti saflaşdırmağı, kamil insan formalaşdırmağı problem kimi diqqət mərkəzində saxlayır. İlahi eşq və ilahi gözəlliyi tərənnüm edən fəlsəfi-irfani şeirlərdə sevgili, gözəl Allah məzmunu daşıyır. Aşıqın eşqi ilahi eşqdır, Allaha çatmaq, qovuşmaq məzmunu kəsb edir. Lirik qəhrəmanın ah-fəryadı Hüsni-mütləqə - Allaha qovuşmaq arzusundan, bu yolun çətinliyindən, məhrumiyyətlərin çoxluğundan irəli gəlir.

Bu dövrün ən mühüm ədəbi hadisəsi Azərbaycan türkcəsində yazan şairlərin sayının get-gedə artmasıdır. Belə ki, ərəb-fars dilində yazıb-yaratmaq ənənəsi davam etsə də, *anadilli ədəbiyyatın təşəkkül tarixi XIII əsrə təsadüf edir*. Ana-dilli ədəbiyyatımızın ilk nümunələri Şeyx İzzəddin Həsənoğlu, Şeyx Səfiəddin Ərdəbili kimi lirik şairlərin qəzəlləri, müəllifi bəlli olmayan “Dastani-Əhməd Hərami”, Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemalarıdır.

Anadilli poeziyada dünyəvilik, dərin ictimai fikir, sufi-mistik ideya və obrazlar (İzzəddin Həsənoğlunun “Apardı könlümü...” qəzəli), irfani-fəlsəfi düşüncələr (Şeyx Səfiəddin Ərdə- bilinin əsərləri) öz əksini tapır. Məhəbbət lirikasının dəyərli nümunələrində (Zülfüqar Şirvaninin farsca “Divan”ı) dünyəvi məhəbbətin, real gözəlin tərənnümünə üstünlük verilir. Həmin yüzilliklərin bir sıra bədii əsərlərində dövrün ruhu, həyat həqiqətləri ifadə edilirdi.

XV-XVI əsrlərdə müstəqil Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin yaranması, hökmdarların ana dilinə qayğısı ana dilində yaranan ədəbiyyatın əvvəlki dövrlərə nisbətən daha güclü mövqe tutmasına səbəb oldu, nəticədə farsca yazmaq ənənəsi zəiflədi. Mövzu və obraz baxımından inkişaf edən anadilli poeziyanın nümayəndələri (Cahanşah Həqiqi, Nemətullah Kişvəri, Həbib) fərdi, poetik üslub nümayiş etdirirdilər. İnsanın mənəvi azadlığının müdafiəsi, dünyanın gözəllik və nemətlərindən bəhrələnməyə çağırış motivləri bu dövrün şeirində özünü qabarıq göstərirdi.

Şeyx İzzəddin Həsənoğlu anadilli şeirimizin tarixində ilk iz qoymuş sənətkarlardandır. O, mənbələrdə zəmanəsinin nüfuzlu, şöhrəti geniş yayılmış, saf mənəviyyətli şəxsiyyəti kimi təqdim edilir. Azərbaycan dilində qələmə alınmış “Divan”ının Azərbaycan və Rumda məşhur olması göstərilir. Həsənoğlunun bizə gəlib çatan irsi üçü doğma türkcəmizdə, biri fars dilində yazılmış dörd qəzəldən ibarətdir. Ana dilində yazdığı “*Apardı könlümü...*” qəzəli məhəbbət mövzusundadır. İlahi məhəbbəti vəsf edən bu qəzəldə şair insanları iki qrupa - sadıqlərə və sadıq olmayanlara bölür. Sadıq olmayanların ikiüzlülüynü, riyakarlığını tənqid edir, həyatda düzlüyə, saf, nəcib olmağa səsleyir. Əsərdə lirik qəhrəmanın sevgilisinə bəslədiyi saf məhəbbət hisləri, onun gözəlliyinə heyranlığı yüksək sənətkarlıqla əks etdirilmişdir:

Apardı könlümü bir xoş qəmər üz, canfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri-şahid. Nə şahid? Şahidi-sərvər...

XIII yüzilliyin ana dilində olan epik poeziya örnəklərində (“Dastani-Əhməd Hərami” və Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemaları) xeyirlə şərin mübarizəsi, islam dininin yüksək humanist dəyərləri, ədalətə, insansevərliyə, insaf və etiqada dəvət motivləri mühüm yer tutur. Rəzillik, zalımlıq, kin-küdurət insana yaraşmayan mənfi sifətlər kimi tənqid olunur. Ana dilində yazılmış ilk epik nəzm əsəri olan “Dastani-Əhməd Hərami” poemasının müəllifi məlum deyildir. Altı məclisdən ibarət əsərdə oğurluq, quldurluqla ad çıxarmış Əhməd Hərami şəri, pisliyi təmsil edir. Bağdad sultanının qızı Güləndam isə xeyirin, haqq-ədalətin, saflığın təmsilçisi kimi

təqdim olunur. Əsərin baş qəhrəmanlarının ölüm-dirim mübarizəsi sonda Güləndamın Əhməd Həramini öldürməsi - xeyirin şər üzərində qələbəsi ilə nəticələnir. Əhməd Həramini şair zalım, şərəfsiz adlandırır, insanların onun ölümünə sevinməsinə təsvir etməklə xalq nifrətini ifadə edir. Əsərdə xalq şeir dilinə xas olan ifadələr, bədii təsvir və ifadə vasitələri klassik poeziya ənənələrinə uyğunlaşdırılmışdır:

Həyasındanqızardı eylə tərlər,
Sanasan kim, gülə düzüldü dürlər...

XIV yüzillikdə Quran motivləri əsasında yazılmış anadilli epik poeziya nümunələri (Suli Fəqih və Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” adlı poemaları) meydana çıxır. Ana dilində əsərlər sayca artsa da, fars dilində yazmaq ənənəsi də davam edir. Bu dövrdə, əsasən, Nizami mövzularında şəri, eybəcərliyi pisləyən, xeyiri, ədaləti, insan haqqını müdafiə edən epik şeir örnəkləri (Marağalı Əvhədinin “Cami-Cəm”, “Dəhnamə”, Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə”, Əssar Təbrizinin “Mehr və Müştəri” poemaları) yaranırdı.

Türk ədəbiyyatında *dünyəvi poeziyanın örnəyi* kimi dəyərləndirilən Qazi Bühranəddin yaradıcılığı bir sıra mühüm səbəblərə görə diqqəti cəlb edir. Onun ana dilinin yüksək bədii səviyyəyə çatdığını göstərən “Divan”ı, sırf türk şeir janrı olan tuyuqdan geniş istifadə etməsi, ictimai və siyasi həyatı əks etdirməyə güclü meyli bu dövrdə - XIV yüzillikdə ədəbiyyatda gedən yeniləşmə prosesinin göstəricisi idi.

Qazi Bühranəddinin yaradıcılığında qəhrəmanlığı, mənəvi dəyərləri əks etdirən tuyuqlar mühüm yer tutur. Tuyuqlarda sənətkarın dünyagörüşü, həyat hadisələrinə, mənəvi problemlərə münasibəti geniş əksini tapmışdır. Şairin tuyuqlarının lirik qəhrəmanı ölümdən qorxmayan, haqq işi yolunda baş qoymağa hazır olan igiddir. Mərdlik, mübarizlik, cəsəret, düşmən qarşısında əyilməzlik həmin qəhrəmanı səciyyələndirən başlıca cəhətlərdir:

Özünü əş-şeyx bilən sərdar bolur,
Ənəlhəq dəvi qılan bərdar bolur.
Ər oldur, həq yolına baş oynaya,
Döşəkdə ölən yigit murdar bolur.

Ədəbiyyatdakı bu proseslər, humanist ideyaların bədii əksi İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında fəlsəfi şeirin parlaq örnəklərinin yaranması ilə nəticələndi.

XV-XVI əsrlərdə yazıb-yaratmış Həbibinin ana dilində yazdığı *qəzəl*, *qəsidə*, *müsəddəslərdə* insanın mənəvi azadlığı, daxili aləminin, təbiətin gözəlliyi əlvan poetik vasitələrlə əks etdirilmişdir. Şair insana zidd olan hər şeyi rədd edir, ona ilahi gözəlliyin yerdə təcəllisi kimi yanaşırdı. Həbibli lirik

şeyrlərində aşiqin qəlbinin hərarətini, səmimiliyini, fədakarlığını, gözəlliyə pərəstişini böyük sənətkarlıqla ifadə etməyə nail olmuşdur:

Gər səninçün qılmayam çak, ey büti-nazıkbədən,
Gorum olsun ol qəba əynimdə pırahən kəfən.

Füzuli Həbibini sənətini yüksək dəyərləndirmişdir.

Dirili Qurbaninin özəl təravəti və səmimiliyi ilə seçilən, real həyat hadisələrinin təsiri ilə yaranan *qoşma və gəraylılarında* insan və təbiət gözəllikləri sənətkarlıqla tərənnüm edilmişdir. Sənətkarın “Bənövşə” qoşmasında təbiətin gözəlliyindən vəcdə gələn insanın səmimi duyğuları əks etdirilmişdir,

Özünü haqq aşığı adlandıran Qurbani ictimai məzmunlu qoşmalarında haqsızlığa, zülmə, ədalətsizliyə qarşı etiraz səsinə ucaltmışdır. Özünə mürşid saydığı Şah İsmayıl Xətayiyə müraciətlə yazdığı qoşmada aşiq “dərd əlindən fəryada gəldiyini” söyləyir. Qurbani insanı mərd, igid, düşünüb danışan, söz başa düşən, dərdbilən görmək istəyir:

Mərd odur ki, işin tuta mərd ilən,
Ər istəsən, keç namərddən, ər dilən.
Rənz anlayan, söz düşünən, dərd bilən,
Aləmlərdə şöhrətlənir, bəllənir.

Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin zirvəsini İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi və Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı təşkil edir.

İ.NƏSİMİNİN HƏYATI VƏ YARADICILIĞI.”SİĞMAZAM” QƏZƏLİ

XIII-XIV əsrlərdə baş vermiş mühüm ictimai-siyasi və tarixi hadisələr Azərbaycanda sabitliyin pozulmasına səbəb oldu. Çingiz xanın yürüşlərinin vurduğu yaralar sağalmamış Toxtamışın, Teymurun basqınlarına məruz qalan Azərbaycan böyük itkilər verdi. İşğalçılara qarşı vaxtaşırı baş verən üsyanlar insan qırğınına, şəhər və kəndlərin dağılmasına səbəb olurdu. Yerindən-yurdundan didərgin düşən əhali başqa ölkələrə üz tutur, xəstəlik, aclıq və ölümlə qarşılaşırdı.

Digər tərəfdən, orta əsrlərdə hakim olan ideologiyanın ağır təzyiqləri XIV-XV əsrlərdə açıq və gizli mübarizə üçün zəmin oldu. Müxtəlif təriqətlərin, cərəyanların yaranmasının bir mühüm səbəbi də məhz bu idi.

Azərbaycanda, eləcə də Yaxın və Orta Şərqdə ən geniş yayılmış təriqət isə *hürufilik* idi. Bu təriqətin başçısı və nəzəriyyəçisi Azərbaycan alimi və

şairi Şeyx Fəzlullah Nəimi olmuşdur. Hürufiliyə görə, Allah insanda və mövcud olan bütün varlıqlarda təcəssüm tapır. Elə buna görə də insan öz varlığındakı ilahi nuru dərk etməlidir. Bunun üçün o, daim əqli-mənəvi təkamül yolu keçməli, təkmilləşməli, qəlbini saflaşdırmalıdır. İnsanı müqəddəs sayan hürufilərin fikrincə, kamil insan tanrı səviyyəsinə yüksələ bilər. Deməli, insana əzab vermək və onu öldürmək olmaz.

Bununla da hürufilər ictimai haqsızlığa, zülmə qarşı çıxır, islam dininin bir sıra ayinləri ilə razılaşırdılar. Hürufilərin feodal hakim dairələri, islam xadimləri tərəfindən təqib və edam edilmələrinin mühüm səbəblərindən biri bu idi.

Göründüyü kimi, Nəsimi keşməkeşli bir dövrdə yaşamışdır. Onun doğulduğu il və yer barədə fərqli fikirlər var. Həyatı haqqında da gerçəklikdən çox rəvayət və əfsanələr əks etdirən məlumatlar mövcuddur.

Dini və dünyəvi elmləri dərinlən mənimsəyən gənc, həssas şair insana amansız, qeyri-humanist münasibətlə heç cür barışa bilmirdi. Bu, onu düşünməyə, yollar aramağa sövq edir. Əvvəl sufizmə meyil edən Nəsimi sonralar Nəiminin görüşlərinə tərəfdar çıxır. Hürufilərin mövqeyi onun ürəyincə idi. Nəsimi elə bir elmi-fəlsəfi dayaq axtarırdı ki, onun köməyi ilə insana öz adının uca, mövqeyinin yüksək olduğunu anlamağı öyrətsin. Böyük ehtirasla, coşqunluqla hürufi ideyalarını yayan, təbliğ edən şair təqib olunur. Ölkədən-ölkəyə keçməyə məcbur olan Nəsimi əqidəsindən üz döndərmir, alovlu şeirləri ilə çoxlu tərəfdar tapır. Hələb şəhərində həbs edilən bu cəsur sənətkar 1417-ci ildə ağır işgəncələrlə edam olunur.

İctimai-fəlsəfi lirikanın ən qüdrətli yaradıcılarından olan Nəsimi şeirlərini müxtəlif janrlarda yazmışdır. Bədii irsində qəzəl, qəsidə, tuyuq, rübai, müstəzad və s. yer almışdır. Zəngin irsi qalan şairin əsərlərini mövzusuna, ideya istiqamətinə görə iki böyük qismə ayırmaq olar: *təriqət şeirləri*, *dünyəvi şeirlər*.

Bundan əlavə, onun dini mövzuda yazdığı əsərləri də vardır.

Nəsimi öncə sufizmə meyil etdiyindən ilk təriqət şeirləri, təbiidir ki, sufiyanə olmuşdur. Lakin sufi ideyalarının təbliğinə həsr olunmuş əsərləri kəmiyyətə hürufi şeirlərindən azdır. Şairin həm doğma türkcəmizdə, həm də fars dilində yazdığı şeirlərin böyük bir qismində hürufilik ideyalarının ifadəsinə önəm verilmişdir. Bu qəbildən şeirlər sənətkarın hürufilik görüşləri, mənsub olduğu təriqətin mühüm müddəaları barədə aydın təsəvvür yaradır. Bu baxımdan onun “Söz”, “Sığmazam”, “Mənəm, mən” rədifli, “Daim ənləhəq söylərəm, həqdən çü Mənsur olmuşam”, “Mərheba, insani-kamil,

canımın cananəsi” misraları ilə başlayan qəzəlləri, eləcə də digər janrlarda olan əsərləri yüzillər boyu diqqəti özünə çəkmişdir.

Belə əsərlərdə hürufi termin və anlayışlarına xeyli yer verilmişdir. Onların şərhı şeirdəki əsl mətləbin başa düşülməsini asanlaşdırır. Məsələn, yuxarıda adıçəkilən qəzəllərin birində deyilir:

Çün bizə məlum olubdur məniyi-ümmül-kitab,
Arifəm, səmimə sığmaz zahidin əfsanəsi.

Buradakı “ümmül-kitab” (“kitabın anası”) Quranın “*Fatihə*” surəsi anlamındadır. Həmin surənin daxili mənasını ilahi sirlər təşkil edir və bu sirlər arif olan hürufilərə məlumdur. Belə bir uca məqama yüksələn ariflər — hürufilər üçün zahidin dedikləri mənasız sözlərdən başqa bir şey deyildir.

Nəsiminin təriqət şeirlərində insan həm ilahi, həm də bəşəri keyfiyyətlərə malik olub öz gücü və ucalığı ilə seçilir. Hürufi təliminə əsaslanan şair insanı müqəddəsləşdirir, onun alçaldılmasını, incidilməsini lənətləyir. Əslində, Nəsimini hürufi ideyalarına cəlb edən də insanın şərəfli mövqeyə ucaldılması idi.

Nəsiminin ikinci qisim - *dünyəvi* şeirləri də az deyildir. Onlar mövzuca rəngarəngdir: dünyəvi məhəbbətin və gözəlliyin tərənnümünə həsr olunanlar, ictimai-fəlsəfi məzmununda yazılanlar, təbiətə həsr edilənlər və s. Bu əsərlərin böyük bir qismi qəzəl, bir qismi isə başqa janrlarda qələmə alınmışdır. “Neylərəm?”, “Etməgil”, “Yanaram” və s. *məhəbbəti* tərənnüm edən qəzəllər kimi dillər əzbəri olmuşdur.

Təriqət şeirlərindəki *yar, dilbər* ilahi gözəlliklə bağlıdırsa, bu qəzəllərdə tərənnüm edilən *sevgili, məhəbub* adəm övladı olub bəşəri xislətlidir, real gerçəkliyin, maddi aləmin yetirməsidir. O, lirik qəhrəman üçün ən qiymətli varlıq, həyatın mənasıdır:

Dilbərə, mən səndən ayru ömrü canı neylərəm?
Tacü təxti, mülkü malı, xanimanı neylərəm?
İstərəm vəsli-cəmalın, ta qılam dərdə dəva,
Mən sənənin bimarınam, özgə dəvanı neylərəm?

əşuqun *zahirı gözəlliyinin* təsvirinə həsr olunan (“Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xəyalinə”, “Əcəba, bu huri üzlü məhi-bədr, ya pərimi?” və s.) qəzəllərdə, eləcə də bu mövzuda digər janrlarda yazdığı şeirlərdə daha çox həyatı, gerçək gözəl tərənnüm obyektı olaraq götürülmüşdür.

Nəsiminin dünyəvi əsərlərinin bir qismini *ictimai-fəlsəfi* məzmunlu şeirlər təşkil edir. Bu da məlumdur ki, şairin müxtəlif mövzularda yazdığı bütün əsərlərində fəlsəfi fikirlər önəmli yer tutur. Onun ictimai-fəlsəfi şeirlərində əhatə edilən məsələlər isə çoxdur; dünyanın dərk edilməsi ilə bağlı

düşüncələr, dünyanın faniliyi və onun vəfasızlığından şikayət, rəzilliyi özünə peşə edənlərdən narazılıq və s.

Yoxdur vəfası dünyanın, aldanma anın alına,
Rəngindən oldu münfəil, hər kim boyandı alına.
Arısı yalandır, saqın, dadlısına aldanma kim,
Acıdır anın şəkkəri, ağı qatılmış balına.

Şairin bədii irsində *təbiətə* həsr edilmiş şeirlər sayca az olsa da, onlar ideya-bədii keyfiyyətinə görə ədəbiyyatımızda ən yaxşı əsərlərdən sayılır.

SİĞMAZAM

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam. (1)

Ərşlə fərşü kafü nun məndə bulundu cümlə çün,
Kəs sözünü və əbsəm ol, şərhi bəyanə sığmazam. (2)

Kövnü məkandır ayətim, zatidürür bidayətim,
Sən bu nişanla bil məni, bil ki, nişanə sığmazam. (3)

Kimse gümanü zənn ilə olmadı həqq ilə biliş,
Həqqi bilən bilir ki, mən zənnü gümanə sığmazam. (4)

Gənci-nihan mənəm, mən uş, eyni-əyan mənəm, mən uş,
Gövhəri-kan mənəm, mən uş, bəhrəvü kanə sığmazam. (5)

Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm,
Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyanə sığmazam. (6)

Zat iləyəm sifət ilə, qədr iləyəm bərat ilə,
Gülşəkərəm nəbat ilə, bəstə dəhanə sığmazam. (7)

Şəms mənəm, qəmər mənəm, şəhd ilə həm şəkər mənəm,
Ruhi-rəvan bağışlaram, ruhi rəvanə sığmazam. (8)

Gərçi bu gün Nəsimiyəm, haşimiyəm, qüreyşiyəm,
Bundan uludur ayətim, ayətü şanə sığmazam. (9)

1. İki cahən (maddi və mənəvi) məndə sığmış, mən isə bu dünyaya sığmıram. Məkansız gövhər mənəm, varlığa və məkana sığmazam.
2. Göy və yer, kaf və nun hamısı məndə tapıldı. Sözü nü kəs, lal ol, şərh və bəyanə sığmaram. (Kaf və nun “kun” - “var ol” anlamındadır).
3. Varlıq və yer əlamətimdir, başlanğıcım varlığın sahibi olan zat ilə bağlıdır. Sən mənə bu nişanla tanı və bil ki, bu nişana sığmaram.
4. Heç kimsə güman və zənn ilə haqqı bilib tanımadı. Haqqı (həqiqəti, mənim həqiqətimi) bilən mənim güman və zənnə sığmayacağı mı bilir.
5. Gizli xəzinə mənəm artıq, görünənə gözə mənəm artıq. Mədənin gövhəri mənəm artıq, dənizə və mədəyə sığmaram.
6. Zərrə mənəm, günəş mənəm, dörd ilə beş, altı mənəm. (Dörd: torpaq, su, hava, od; beş: beş duyğu; altı: altı tərəf). Anladılan ilə surəti gör, çünki bəyanə sığmıram.
7. Sifətlərlə birlikdə zat iləyəm. Bərat gecəsi ilə birlikdə qədr gecəsi iləyəm. Şəkər bitkisi ilə gül mürebbəsiyəm, qapalı ağza sığmaram. (Ramazan ayından əvvəlki şaban ayının 15-i gecəsi bərat - günahlardan arınma gecəsi sayılır; ramazan ayının 27-si gecəsi isə Quranın göydən yerə enmə gecəsi olduğundan qədr gecəsi hesab edilir).
8. Günəş mənəm, ay mənəm, bal ilə şəkər mənəm. Axıcı ruh bağışlaram, axıcı ruha sığmaram.
9. Bu gün Nəsimiyəm, haşimiyəm, Qüreyş oymağındanam. Əlamətim bundan uludur, əlamətə, şana sığmaram.

Mühazirə 6

Şah İsmayıl Xətai. Həyatı və yaradıcılıq yolu

Şah İsmayıl Xətəinin adı bəşər tarixinin yetişdirdiyi ən qüdrətli şəxsiyyətlərlə bir cərgədə dayanır. O, Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi tarixində, ədəbi-mədəni həyatında misilsiz müsbət rol oynamış nurlu bir zəka, qılınc və qələm sahibidir. Bu əzəmətli insan qüdrətli hökmdar, böyük sərkərdə, görkəmli şair, elm və sənət hamisi, əqidəcə bütöv mənəvi-ruhani şəxsiyyət kimi tanınmışdır. Anadilli ədəbiyyatımızın yüksəlişində də onun xidmətləri əvəzsizdir.

Xətayi 1487-ci ildə qədim Ərdəbil şəhərində dünyaya göz açmışdır. O, istər ata, istərsə də ana tərəfdən şöhrətli nəsilərin varisidir (bunu da xatırladaq ki, şair ana nəslinin bəzi hökmdar nümayəndələri tərəfindən anası və qardaşları ilə birlikdə ciddi işgəncəyə və təqibə məruz qalmışdır). Yüksək etiqad və iman sahibi kimi şöhrət tapmış Şeyx Səfiəddin Ərdəbili (1252–1334) Xətəinin beşinci babasıdır. Adı müqəddəs ruhani şəxsiyyətlər cərgəsində çəkilən Səfiəddin Ərdəbildə yaşamış, burada dini hakim olmuşdur. Xətəinin mənsub olduğu Səfəvilər sülaləsi də onun adı ilə tanınır. Şeyx Səfiəddinin varisləri, yəni Səfəvilər sülaləsinin ardıcılları Xətəiyə qədər Ərdəbilin əvvəlcə dini-ruhani, sonra isə həm də dünyəvi hakimi olmuşlar. Səfiəddinin nəvəsi Xacə Əli səfəviyyə təriqətinə şiə donu geyindirmiş, başqa sözlə, onu şiəliklə bağlamışdır. Etiqadın belə bir istiqamət alması sonralar daha da tündləşmiş və Xətəinin hakimiyyətə gəlməsi yolunda ideoloji-məfkurəvi stimül rolunu oynamışdır.

Şah İsmayılın babası Şeyx Cüneyddən başlayaraq səfəvilər hərəkatı öz dini-sufi məzmununa yeni ictimai-siyasi çalar da əlavə etmişdir. Bu, o deməkdir ki, Şeyx Cüneyddən başlayaraq Səfəvilərin hakimiyyət uğrunda mübarizələrinin şərtləri görünməyə başlayır. Qaraqoyunlu hökmdarı M.C.Həqiqidən (1436–1467) narazı qalan və onun təqibinə tuş gələn Şeyx Cüneyd Ağqoyunlu Uzun Həsənə sığınır. Diyarbəkirk hakimi olan Uzun Həsən Qaraqoyunlulara qarşı mübarizədə Ərdəbil şeyxlərinin nüfuzundan istifadə məqsədilə onu rəğbətlə qarşılayır və hətta bacısı Xədicəbəyimi ona ərə verir. Şeyx Cüneyd Dağıstana yürüş zamanı çərkəzlərlə döyüşdə öldürülür.

Sonradan M.C.Həqiqini məğlub edən Uzun Həsən Qaraqoyunlular dövlətinin varlığına son qoyur və yeni qüdrətli bir dövlət – Ağqoyunlu dövləti yaradır və onun hökmdarı olur (1468-1478). Uzun Həsən öz qızı Aləmşahbəyimi Şeyx Cüneydin oğlu Şeyx Heydərə verir. İsmayıl bu

izdivacdan doğulur. Deməli, o, ana tərəfdən də Ağqoyunlular sülaləsinə bağlıdır.

Şeyx Heydər atasının siyasi motivli fəaliyyətini davam etdirir. Həm də səfəviyyə təriqətinin təsəvvüfi mahiyyətinə qovuşdurulan şiə görüşlərinə yeni çalar əlavə edir. Onu şiə-qızılbaş hərəkatı məcrasına yönəldir. O, başına 12 qırmızı zolağı olan papaq qoyur. Bu 12 imama işarə idi. Həmin papaq şiə-qızılbaşların rəmzi tacı hesab edilirdi. Şeyx Heydər 1488-ci ildə Dağıstana yürüşə başlayır. Bu, Şirvanşah Fərrux Yassarı və Uzun Həsənin ölümündən sonra taxt-taca yiyələnmiş Sultan Yaqubu (1478-1490) təşvişə salır. Onlar Ərdəbil şeyxinin artan nüfuzundan, genişlənən ictimai-siyasi fəaliyyətindən qorxuya düşüb gələcəkdə baş verə biləcək təhlükənin qarşısını almaqdan ötrü tədbir görürlər. Hər iki hökmdarın birləşmiş hərbi qüvvələri Şeyx Heydər düyüşçülərini məğlub edir və beləliklə, 1488-ci ilin yayında İsmayılın bir yaşı olarkən atası öldürülür. Məsələ bununla bitmir. Sultan Yaqub bacısı Aləmşahbəyimi və onun üç oğlunu İstəxri-fars qalasına məhbəsə saldırır. Onların həbsxana həyatı təxminən dörd il davam edir (1489–1493).

Sultan Yaqubun qəfil ölümündən sonra Ağqoyunlu şahzadələri arasında səltənət uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi başlayır. Nəhayət, taxt-tacı ələ keçirən Rüstəm Mirzə (1492–1497) öz düşmənlərinə qarşı səfəvi ocağının şöhrət və nüfuzundan bəhrələnməyə çalışır. Bu niyyətlə də Aləmşahbəyimi və oğlanlarını həbsdən azad edir. Varis kimi Ərdəbil şeyxi tituluna sahib olan, Sultan Şeyx Heydər böyük oğlu Sultanəlini hərbi qüvvə ilə təchiz edərək müxtəlif düyüşlərə göndərir. Eyni zamanda onu Ərdəbil hakimi təyin edir. Onun hakimiyyətinin möhkəmlənməsində Sultanəlinin əhəmiyyətli xidmətləri olur. Öz mövqeyinin gücləndiyini zənn edən Rüstəm Mirzə sonradan fikrini dəyişir. İndi də şiə-qızılbaşları və Səfəvi şeyxini səltənət üçün real təhlükə sayır. Ona görə də Eybə Sultanının komandanlığı ilə Ərdəbilə qoşun göndərir. Sultanəli təriqət şeyxi mənəbini 7 yaşlı İsmayıla vəsiyyət edib müridləri ilə birlikdə düyüşə yollanır. 1494-cü ildə Ərdəbil yaxınlığındakı Şəmasi adlanan yerdə düyüşə girir. Ağqoyunluların say və hərbi təchizat etibarını ilə üstün qüvvələri qalib gəlir. Sultanəli öldürülür. Göndərilən qoşun Rüstəm Mirzənin əmri ilə Ərdəbilə daxil olur və İsmayılı axtarır. Lakin etibarlı səfəvi müridləri onu xəlvəti qaçıra bilirlər. Onlar əvvəl Rəştə, sonra isə Gilan vilayətinin Lahican qəsəbəsinə gəlirlər. Lahican hakimi Mirzə Əli Karkiya İsmayılı rəğbətlə qarşılayır. Onun həyatının təhlükəsizliyi naminə lazım gələn hər cür tədbirə əl atır.

Lahicanda İsmayılın təhsil, təlim və tərbiyəsi ilə ciddi şəkildə məşğul

olurlar. Onun təhsili ilə daha çox dövrünün tanınmış alimlərindən Şəmsəddin Lahici, tərbiyəsi ilə Hüseyn bəy Lələ məşğul olur. İsmayıl türk, ərəb və fars dillərini, Qurani, dini elmləri və s. mükəmməl şəkildə mənimsəyir. Balaca İsmayıl burada yalnız bir mürşid, təriqət şeyxi, ruhani rəhbər kimi deyil, həm də gələcək hökmdar, döyüşçü və sərkərdə kimi yetişdirilir. Onun sonrakı fəaliyyəti bunu sübut edir.

İsmayılın Gilan həyatı 5 ilə qədər davam edir. 1499-cu ildə Ağqoyunlu şahzadələri arasında ixtilafların dərinləşdiyini, daxili çəkişmə və səltənət qovğalarının onları zəif saldığını, hərəkətə keçmək üçün münasib vaxt olduğunu yaxşı dərk edən qızılbaş müridləri mübarizəyə başlayırlar. İsmayıl başda olmaqla onlar müxtəlif yerlərdən keçərək əvvəl Ərdəbilə, sonra isə Ərzincana gəlirlər. Yol boyunca və Ərzincanda onlara qoşulan qızılbaş döyüşçülərinin sayı təxminən 7 minə çatır.

Bundan sonrakı fəaliyyət və hücum barədə Ərzincanda məşvərət və məsləhətləşmədən sonra onlar Şirvana yürüş etməyi qərara alırlar. 1500-cü ildə qızılbaşlar Şirvan üzərinə yeriyir və Şirvanşah Fərrux Yassarın 20 minlik ordusunu darmadağın edirlər. Fərrux Yassar isə öldürülür. Az sonra Bakı qalası da ələ keçirilir.

Məlum olduğu kimi, hakimiyyət uğrunda mübarizədə Ağqoyunlular dövləti iki hissəyə bölünmüşdü. Dövlətin bir hissəsinə Təbriz paytaxt olmaqla Əlvənd Mirzə, digər hissəsinə isə İsfahan paytaxt olmaqla Sultan Murad şahlıq edirdi.

Qızılbaşların qələbəsindən xəbər tutan Əlvənd Mirzə güclü bir ordu ilə şimala – qızılbaşlar üzərinə yeriyir. Naxçıvanın Şərur düzündə baş verən tarixi vuruşma zamanı qızılbaşlar Əlvənd Mirzənin 30 minlik ordusunu məğlubiyyətə uğradırlar. Əlvənd Mirzə Ərzincana qaçır. İsmayıl başda olmaqla qızılbaşlar 1501-ci ildə maneəsiz şəkildə Təbrizə daxil olurlar. Xətai özünü hökmdar elan edir. Azərbaycan xalqının tarixində şərəfli bir dövlət kimi əhəmiyyətli rol oynayan *Səfəvilər dövləti* belə yaranır.

1503-cü ildə Xətayi Sultan Muradı məğlubiyyətə uğradır. Bununla Ağqoyunluların ikinci qanadı üzərində qələbə də təmin edilir və beləliklə, həmin dövlət öz ömrünü başa vurmuş olur. Onun bütün əraziləri Azərbaycan səfəvilər dövlətinin tərkibinə daxil edilir. Ancaq Şah İsmayılın qələbələri bununla bitmir. O, qüdrətli və bacarıqlı bir fəteh kimi yeni fəthlərə başlayır. 1503–1508-ci illər arasında Mazandarani, İran İraqını, Yezdi, Farsistani, Kirmanı, Mərəş və Diyarbəkər vilayətlərini zəbt edir. Nəhayət, Bağdadı və bütün Ərəb İraqını ələ keçirir.

1510-cu ildə Xətayi özbək hökmdarı Şeybani xan üzərində tarixi zəfər qazanır. Şeybani xan öldürülür. Xorasan vilayəti, Herat, Bəlx və s.

şəhərlər Səfəvilər imperiyasının tərkibinə qatılır.

Beləliklə, çox gənc olan şiə-qızılbaş şeyxi zəkasının və qılıncının gücü ilə parlaq qalibiyyət nümunələri göstərərək böyük və qüdrətli bir imperiya yaradır. Bu imperiyanın sərhədləri şimalda Dərbənddən tutmuş cənubda Fars körfəzinə qədər, qərbdə Şərqi Anadoludan şərqdə Herata və Bəlxə qədər uzanıb gedirdi.

Bu şanlı qələbələrdən bir az sonra Xətayinin Osmanlı sultanı Səlim Yavuzla (1512–1520) münasibətləri gərginləşir. Getdikcə kəskinləşən ixtilaf, nəhayət, müharibəyə çevrilir. 1514-cü ilin avqustunda baş verən Çaldıran savaşında Şah İsmayılın qoşunu məğlub olur. Daha üstün qüvvəyə malik olan Sultan Səlimin qalib gəlməsində topların əhəmiyyətli rolu olur.

Əlbəttə, Çaldıran faciəsi gənc səfəvi hökmdarına mənəvi cəhətdən də sarsıdıcı zərbə vurur. Bundan sonra o elə bir ciddi müharibə aparmır, hərbi yürüşlərə getmir. Nisbətən, sakit və dinc həyat keçirir, əsasən, ölkənin daxili işlərinə, quruculuq məsələlərinə diqqət yetirir. Elmin, mədəniyyətin, sənətin, ədəbiyyatın, həmçinin təsərrüfat və iqtisadiyyatın inkişafına çalışır, bədii yaradıcılıqla məşğul olur.

Xətayi 1524-cü ildə – 37 yaşı olarkən xəstələnir və vəfat edir. Məzarı Ərdəbildə – Şeyx Səfi məqbərəsində əcdadları dəfn edilən yerdədir.

Yaradıcılığı haqqında

Lirik şeirləri. Xətayi klassik ədəbiyyatımızın tanınmış sənətkarlarındanadır. Onun bədii irsinin mühüm bir qismi bu gün əlimizdədir. Həmin bədii irs şeirlər *“Divan”ından* (heca vəznli şeirlər də daxil olmaqla), *“Nəsihətnamə”* və *“Dəhnamə” poemalarından, farsca bir neçə şeirdən* ibarətdir. Şairin həm divanı, həm heca vəznli şeirləri, həm də hər iki poeması *ana dilindədir*. Qaynaqlar onun *“Mənaqibül-əsrar və böhcətül-əhrar”* adlı əsərinin də olduğunu xəbər verir. Xətayişünas alim Ə.Məmmədov həmin əsərin qoşmalar məcmuəsi, yəni heca vəznli poeziya nümunələrindən ibarət toplu olduğunu qeyd edir. Mənbələr Xətayinin ərəbcə şeirlər yazdığını da söyləyir. Beləliklə, şairin üç dildə – Azərbaycan, fars və ərəb dillərində əsərlər qələmə aldığı bəlli olur.

O həm *lirik*, həm də *epik* növdə qələmini sınınamışdır. Yəni həm poemalar, həm də lirik şeirlər ərsəyə gətirmiş, lirik növün rəngarəng janrlarından faydalanmışdır. Biz onun lirikasında ərəz vəzninin *qəzəl*, *qəsidə*, *mürəbbə*, *tərcibənd*, *tuyuğ*, *rübai*, *qitə* və s., heca vəzninin isə *gəraylı*, *qoşma*, *varsığı*, *bayatı* kimi janrlarına rast gəlirik. Bahadır sənətkar **heca vəznli şeiri divan ədəbiyyatına gətirmiş, başqa sözlə,**

ədəbiyyatımızın bizə bəlli tarixində xalq poeziyası janrlarına mü-raciət edən ilk divan şairi kimi tanınmışdır.

Xətainin lirikası mövzu-məzmun etibarı ilə çoxşaxəli, çoxistiqamətlidir. Onun lirikasını təxmini olaraq aşağıdakı mövzu qruplarına ayırmaq mümkündür: *məhəbbət və gözəlliyin tərənnümü, təriqət poeziyası; dini məzmunlu poetik nümunələr; qazilik və ərənliliyin təbliği, təlimi-didaktik şeirlər; peyzaj lirikası və s.*

Şairin əsərləri mövzu, məzmun, ideya etibarı ilə klassik ədəbiyyatımızın əsas və möhtəşəm sütununa nə qədər bağlı olsa da, onun orijinal cəhətləri, özünəməxsus keyfiyyətləri də çoxdur. Bu orijinallığın və özünəməxsusluğun ilk və ən başlıca cəhəti burasındadır ki, klassik poeziyamızın çoxəsrlik tarixində heç bir qələm sahibinin əsərləri Xətayidə olduğu qədər siyasi-ideoloji mahiyyət kəsb etməmişdir. Mürşid, hökmdar və başçı şairimizin poeziyası bədii abidə olmaqla yanaşı həm də siyasi-ideoloji təbliğat mexanizmi, şiə-qızılbaş görüşlərinin təbliğat vasitəsi, siyasi hakimiyyətin nüfuzunu artırmağın və ideoloji yönümdə təlqini inancları yaymağın təsir üsulu rolunu oynamışdır. Bu baxımdan yanaşdıqda ilk Səfəvi hökmdarının divanı bir növ səfəviyyə təriqətinin şiə-qızılbaş mərhələsinin bədii-siyasi-ideoloji toplusudur. Tədqiqatçılar etiraf edirlər ki, bu gün həmin ideya və baxışlar sisteminin mahiyyətini öyrənmək üçün ən yaxşı mənbə elə Xətayinin divanıdır.

Biz şairin lirikasında onun şəxsiyyətinə münasibətin aydın ifadəsini görürük:

*Yer yox ikən, gög yox ikən, ta əzəldən var idim,
Gövhərin yekdanəsindən iləri pərgar idim.*

*Gövhəri ab eylədim, tutdu cahanı sərbəsər,
Yeri, gögi, ərşi kürsi yaradən səttar idim.*

Qəzəl müəllifi burada daxili “mən”inin dili ilə danışır. Öz ruhani-vücudi varlığının mahiyyəti, başqa sözlə, ilahiliyi və şəxsiyyətinin qüdsiyyəti barədə düşüncələrini, batini inamını ifadə edir. Həmin dini-fəlsəfi, panteist-etiqadi düşüncələrin nüvəsində mütləq bir inanc və yəqinlik duyulur. Bu lirik qəhrəmanın “mən”i (ruhi həqiqəti) hələ yer, göy yox ikən əzəldən mövcud imiş. Yeri, göyü, ərşü kürsi yaradan səttar da odur. Bəllidir ki, dini-etiqadi mənada belə bir xüsusiyyət yalnız Mütləqə aid ola bilər. Xətayi isə həmin ilahi xassələri həm də özünə aid edir. Deməli o, insan olmaqla həm də Yaradana məxsus keyfiyyətlərə malikdir. Haqqın yer üzündəki təcəssümüdür. Allahın insan qiyafəsindəki zərrəsi və

təmsilçisidir, təzahür nişanəsidir. Sadəcə olaraq dondan-dona girmiş, şəkildən-şəklə düşmüşdür. Gah Hüseyn, gah Mənsur, gah Adəm donunda cismani dəyişmələrə uğramışdır. Maddi aləmə “*gərdiş ilə gəlmiş*”, formadan formaya düşmüş, mahiyyət isə dəyişməmiş, öz ilahi məğzini saxlamışdır. Başqa sözlə, minlərlə libas və görkəmə düşən Tanrı həqiqəti, nəhayət, Xətai şəklində təcəlli tapmışdır:

*Həzaran dona girdim, mən dolandım,
Bu gün xəsm ilə mən meydanə gəldim.*

Mürşidi-kamil şairin yolunda yüzlərlə müridi, səfəvi-qızılbaş fədaisini cihada, qovğaya çağırış da öz şəxsiyyətinin qüdsiyyətinə inamdan irəli gəlirdi. Əgər o, yer üzündə Haqqın təcəssümüdürsə, onun əqidəsi, çağırışı uğrunda mübarizə Haqq və həqiqət yolunda mübarizə deməkdir:

*Mənim yolumda yektalar gərəkdir,
Dini, imanı yəğmalar gərəkdir.*

*Mənimtək gövhəri nadan nə bilsin,
Məni bilməyə danalar gərəkdir.*

*... Mənəm sultan Xətayi Heydər oğlu,
Mənim yolumda qovğalar gərəkdir.*

Məhəbbət mövzusu Xətayi lirikasında aparıcı mövqedədir. Onun divanındakı şeirlərin mühüm bir qismini məhəbbət və gözəlliyin tərənnümünə həsr olunmuş poetik örnəklər təşkil edir. Əlbəttə, bu, səbəbsiz deyil. Şairə görə, məhəbbət insanlığın başlıca şərti, adəm övladına məxsus hiss və duyğuların ən alisi, həqiqət yolunun mütləq və etibarlı bələdçisidir. Məhəbbətsiz yaşamaq haqqı unutmaq deməkdir. İstər maddi dünya, istərsə də axirət aləminin həqiqi şərəf, ləyaqət və ucalıq hissi yalnız sevgi ola bilər. Bir qoşmasında sənətkar həmin hissi belə mənalandırır:

*Məhəbbət aləmi haqqa yardır,
Məhəbbət etməyən can murdarıdır,
Dünyavü axirət yüzü qaradır,
Məhəbbətdən keçən haqdan da keçər.*

Xətayinin məhəbbət müstəvisində həqiqi eşqlə məcazi eşq qoşalaşır,

paralel şəkildə bir-birini əvəz edir. Gah ilahi eşq qabarır, gah məcazi eşq təsvir hədəfinə çevrilir. Gah bəndənin Allaha, qulun mistik varlığa, gah da bəndənin bəndəyə, real, yer üzündə gördüyümüz aşiqin məşuqəyə məhəbbəti tərənnüm olunur. Ancaq unutmayaq ki, bu poeziyada nə qədər dünyəvi gözəldən, maddi aləmdəki bəndəyə bəslənilən eşqdən söhbət getsə də, alt qatda həmişə həmin gözəlin, bəndənin Xaliqin xəlf etdiyi xilqət, küllün bir zərrəsi olduğu unudulmur.

Aşağıda **bədi** **sual** və **bədi** **xitab** üzərində qurulan və rəngarəng bəlağət (məcaz) vasitələri ilə bəzədilən qəzəl bütünlüklə həyati motivə malikdir. Dünyəvi aşiqin səmimi duyğularını ifadə edən poetik nümunədə dil canlı, hisslər dolğun, ahəng musiqili, ruh təbiidir. Bu, sevənin öz sevdiyindən almaq istədiyi cavabın və bunun üçün ona verməli olduğu sualların lakonik bədi lövhəsidir:

*Qızılgül, bağı büstanım, nə dersən?
Fəda olsun sana canım, nə dersən?*

*Qərarü səbrü aramım tükəndi,
Kəsildi, külli fərmanım, nə dersən?*

*Əridi iligim, qaldı sümügüm,
Bu tənə tərək edər canım, nə dersən?*

*Xamu dərdlilərə dərman bulundu,
Dəvasız dərdə dərmanım, nə dersən?*

Xətayi lirikasının mövzu istiqamətlərindən biri də *təriqət* xəttidir. Onun yaradıcılığında təsəvvüf ideyalarının bədi təcəssümünü, “vəhdəti-vücut” dini-fəlsəfi təliminin müəyyən təsirini görürük. Təsadüfi deyil ki, şair özünü “*Vəhdət gülüzarının bülbülü*” adlandırır. Və vəhdət nəğməkarı kimi Yar (Allah) ilə əzəli və əbədi ülfətdən, Onun eşqi ilə daimi məstlikdən, Ona olan vurğunluqdan və mahiyyətə Cananla, yəni Tanrı ilə bağlılıqdan danışır. Bu lirik qəhrəman meyxañə (təsəvvüf simvolikasında ilahi hikmət və fəzilətlərin, mərifət elminin öyrənilədiyi məktəb, məkan) arzusundadır. Çünki o, “*ruzi-əzəldə Yar ilə peyman*” etmişdir. Buna görə də o, daimi məstdir və hüşyarlığı qeyri-mümkündür. Sənətkarın ilahi məstlik və bundan duyulan feyzlə əlaqəli əsərlərinə səpələnən fikirlərdən əlavə onun ayrıca “*Məst*” rədifli qəzəli də vardır.

Ümumiyyətlə, Xətayidə bəşəri xilqətin böyüklüyü, cəlalı, əzəməti və dəyəri hürufilərdə olduğu nisbətdədir. Yəni insan cismi əslində Allahın

evidir. Onda Tanrının ərşini görmək mümkündür. O, əhli-mənadır, Allahın dostudur. İlahi nitq özü də adəmin şəninə kəramətlər söyləyir. O, səcdəyə layiq məxluqdur. Deməli, insan xilqətin ən ali və şərəfli məxluqudur. Bunu isə div olmayanlar, yəni mərifət sahibləri, ali həqiqətləri dərk edənlər anlaya bilər. Fəzlullah həqiqətinin dərk edənə buna xidmət edir.

*Ey həq əhli, sən sənin cismində beytullahi gör,
Xancarü əzm eyləsən lövhində ərşüllahi gör.*

*Adəmin şə'nində, kərrəmna, dedi nitqi-ilah,
Əhli-mənasan, həqiqət sümme vəchüllahi gör.*

Xətayi istər fiziki gücü, qüvvəti, istərsə də daxili təbiəti etibarını ilə cəngavər, yenilməz bir insan idi. Onun bahadırlığı, cəsərəti, şücaəti və qəhrəmanlığı bədii yaradıcılığına da hopmuşdur. “Qazilər sərdarı” adını alması təsadüfi deyildi. Qazilik və ərənlik sənətkarın lirikasını təşkil edən mövzular silsiləsində mühüm bir həlqə təşkil edir. Müəllifin “*Bu şahipürkərem, sahibnəzərdir*”, “*Əzəldən şah bizim sultanımızdır*”, “*Kim ki sərməst oluban aşiqi-didar deyil*”, “*Olu kim, laf edər meydanə gəlsün*”, qəzəllərində, “*Ərənlər*” qoşmasında, “*Qazilər deyən şah mənəm*”, “*Qalsın könül, yol qalmasın*” varsağılarında və s. lirik əsərlərində qazilik, igidlik və ərənlik ideyalarının bu və ya digər dərəcədə tərənnüm və təbliğini görürük. Həm də bu bahadırlıq keyfiyyətləri Xətayidə yalnız fiziki güc mənasında deyil, eyni zamanda mənəvi ərənlik, fədakarlıq anlamında da götürülür. “*Ərənlər*” qoşmasında comərd şair ərənlik ərkanını və özünün şücaət yolunu bu cür poetik dillə səciyyələndirir:

*Ərənlərin ərkanına, yoluna,
Ta əzəldən talib oldum, ərənlər.
Can ilə könüldən durdum, düşündüm,
Bu gün mürşüdümü buldum, ərənlər.*

*Can ilə könüldən gəzdim, aradım,
Həqqin didarını görmək muradım,
Didar ilə məhəbbətdir tələbim,
Ya bu gün, ya yarın öldüm, ərənlər.*

Şairin lirik əsərlərinin müəyyən qismi *əxlaqi-didaktik* şeirlərdən ibarətdir. Həmin şeirlər daha çox heca vəznində yazılmışdır. Doğrudur, şairin ərüz

vəznli əsərlərində də əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər yox deyil. Ancaq **heca vəznli poeziya nümunələrində** deyilən motiv daha qabarıq və aparıcıdır. Əlbəttə, bu, səbəbsiz deyil. Xətayi bir mənəvi-ruhani rəhbər kimi xalq arasında böyük nüfuza malik idi. O, heca vəznində xalq şeiri janrlarında poetik örnəklər yazır və öz ideyalarını həm də bu əsərlər vasitəsilə kütlə arasında yayırdı. Belə ki, onun şeirlərini həm aşuqlar məclislərdə saz havasına uyğun çalıb oxuyur, həm də dərvişlər, müridlər gəzəri şəkildə söyləyir, təbliğ edir və yayırdılar. Bu cür lirik əsərlərdə mətləb və qayənin mümkün qədər sadə, dilin anlaşılıqlı olması da əsas şərt idi. Xətayi həmin şərtə də , məqsədəuyğun şəkildə əməl edirdi. Bu isə onun şeirlərinin xalq içərisində geniş yayılmasına və təsir gücünün artmasına səbəb olurdu.

Xətayinin əxlaqi-didaktik poeziyası daha çox təlim-təşviq səciyyəlidir. Müəyyən ideya və mətləbin geniş oxucu dairəsində təbliğinə xidmət edir. Bu, şeirlərin ruhunda və bədii formasında aydın şəkildə sezilir. Onlar mövzu və ideyaca nə qədər didaktik, əxlaqi-tərbiyəvi ruhda olsa da, bu poetik örnəklərə təriqət və şiə-qızılbaş görüşləri də çilənir. “*Ənəlhəq sirrini Mənsurdan*”, “*dərsimi məktəbi-ürfandan aldım*” deyə iqrar edən bir sənətkarın yaradıcılığında deyilən mətləbin bədii ifadəsi təbii idi.

Klassik sənətkarımızın təlimi-didaktik şeirlərinin bəziləri aşuq ədəbiyyatındakı ustadnamələri xatırladır. Bunlar məzmun, ideya və forma baxımından ustadnamə ənənəsinin mükəmməl nümunələri kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, aşağıdakı qoşmada olduğu kimi:

*Bu gün ələ almaz oldum mən sazım,
Ərşə dirək-dirək çıxar avazım,
Dörd şey vardır bir qarındaşa lazım,
Bir elim, bir kəlam, bir nəfəs, bir saz.*

*Gözəl əlim çıxsə, çıxsə salınsə,
Bədir aylar kimi doğsə, dolınsə,
Dörd şey vardır bir qarındaşa lazım:
Bir xeyir, bir şər, bir ibadət, bir niyaz.*

Müdrük qələm sahibinin “Söz” rədifli gəraylısı poeziyamızda söz və onun dəyəri ilə əlaqəli ən hikmətamız, aforistik və təsirli bədii kəlamlardan biridir:

*Sözünü bir söyləyənin
Sözünü edər sağ bir söz.
Pir nəfəsin dinləyənin*

Yüzünü edər ağ bir söz.

*Söz vardır, kəsdirər başı,
Söz vardır, kəsər savaşı,
Söz vardır ağulu aşı,
Bal ilən edər yağ bir söz.*

Xətayinin didaktik təliminin əsas fəlsəfi ideyası mənən zəngin və kamil şəxsiyyət yetişdirməyə hesablanıb (buraya şiə-qızılbaş məfkurəsi ilə bağlı müəyyən notları da əlavə etməliyik). İnsanın sözü dürüst, qəlbi saf, əməli işıqlı olmalıdır. Nəciblik, humanizm, gözütöxlük, yaxşılıq, qürur və ləyaqətini gözləmək, özünü dərk etmək, səxavət, ədalət, etibar, sədaqət, Allahı və onun yaratdıqlarını sevmək və s. insani keyfiyyətlər tərbiyəçi şairimizin oxucuya və dinləyiciyə aşılamaq istədiyi mətləblər silsiləsinə daxildir. Onun öyüd-nəsihətləri sadə, aydın, sirayətədiçi və yaddaqalandır.

Poemaları. Şairin “**Nəsihətname**” əsəri həcmcə yığcam olub lirik poemadır. Burada süjet xətti yoxdur. Dini-fəlsəfi mövzudadır, daha dəqiq deyilsə, dini-təsəvvüfi mahiyyət kəsb edir. Əsəri, əslində, **sufi-qızılbaş ideyalarının** müxtəsər poetik abidəsi hesab etmək mümkündür. Çünki buradakı qayə və mətləblər, irəli sürülən fikirlər sufi-qızılbaş məfkurəsinin mövcud baxışlar sisteminin yığcam məcmusudur, əsas tezis və müddəalarıdır. Həmin tezis və müddəalar təlimi və təlqini səpkidə bəyan edilmişdir. Bu, sənətkarın sufi-qızılbaş müridlərinə, qazilərinə və ümumiyyətlə, beyətçilərinə tövsiyələri, məsləhətləri və nəsihətləridir. Əsər sanki onlara (eləcə də digər oxuculara) müraciət tərzində yazılmışdır. Ümumi struktur və ahəngdə müraciət ruhu aydın sezilir.

Xətainin çoxcəhətli poeziyasında epik əsərlər də mühüm yer tutur. Onun «Nəsihətname» məsnəvisi və «Dəhname» poeması epik şerin qiymətli nümunələridir. «Nəsihətname» adından da görüldüyü kimi, nəsihətamiz, fəlsəfi poemadır. Burada ardıcıl nəql edilən hadisə yoxdur. «Nəsihətname» sufizmin panteist müddəalarını şərh edən fəlsəfi bir əsər olmaqla bərabər insan haqqında qabaqcıl humanist düşüncələri də əks etdirir.

«Dəhname» Xətainin həcm, fikir və sənətkarlıq baxımından ən mühüm əsəridir. Bir yandan klassik ədəbiyyatdan, bir yandan da xalq yaradıcılığının zəngin xəzinəsindən, nağıl və dastanlardan istifadə ilə yaradılan bu poema başqa «Dəhname»lərdən forma və məzmun əlvanlığı ilə seçilir. Xətainin özünəməxsusluğu: hissləri səmimi,

inandırıcı, təbii ifadə etmək, təbiəti duymaq, məhəbbətin həyəcanlarını dolğun əks etdirmək, xalq ədəbiyyatından şüurlu şəkildə bol-bol faydalanmaq keyfiyyətləri bu əsərdə də göz qabağındadır.

Dəhnəmə on məktub deməkdir. Zahirən əsər on məktubdan ibarət olsa da, poemanın məzmununu məktublara yox, daha çox həmin məktublara əlaqədar hadisələr təşkil edir.

Mühazirə 7

M.FÜZULİNİN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU

“MƏNİ CANDAN USANDIRDI...”

“LEYLİ VƏ MƏCNUN” poemasının məzmunu və təhlili

Məhəmməd Süleyman oğlu Bağdad yaxınlığındakı Kərbəladə dünyaya göz açmışdır. Qaynaqlarda onun mükəmməl təhsil alması, dövrün elmlərini dərinlən öyrənməsi barədə məlumat verilmişdir. Şairin “mövlana” adlandırılması da bununla bağlıdır.

O, yaradıcılığa erkən yaşlarında başlamış, özünə “Füzuli” təxəllüsünü seçmişdir. Füzuli yalnız şairliklə məşğul olmamış, dini ocaqlarda xidmət etmişdir. Bu işinə görə aldığı maaşla sadə, qənaətcil həyat yaşamışdır. İstər Səfəvi dövləti, istərsə də Osmanlı hökmdarları tərəfindən yaxşı tanınan və yüksək dəyərləndirilən şair saraylara üz tutmamış, sadə ömür sürməyə üstünlük vermişdir. O dövrün mühüm mənbələrindən sayılan təzkirələrdə şairin həyatı haqqında ətraflı məlumat əks olunmamışdır. Onu şəxsən tanıyan, onunla həmsöhbət olan Əhdi Bağdadi “Gülşən-i-şüəra” adlı təzkirəsində Füzulini bilik və mərifətdə kamil, dərinmənalı, yeni məzmunlu fikir söyləməkdə misilsiz bir sənətkar kimi təqdim etmişdir. Təzkirəçi, həmçinin Füzulinin xoşxasiyyət, şirinsöhbət bir insan, böyük hörmət sahibi və alim kimi tanındığını da qeyd etmişdir.

Şairin yeganə övladı Fəzli dərin elmi biliyi ilə seçilən ziyalı olmuşdur. Onun zərif şeirlər yazması barədə mənbələrdə məlumat vardır.

Doğulub-yaşadığı İraqdan heç vaxt ayrılmayan Füzuli 1556-cı ildə Kərbəladə vəfat etmiş və İmam Hüseyn məqbərəsinin astanasında dəfn edilmişdir.

Şairdən bizə qalan zəngin bədii irs aşağıdakılardan

ibarətdir: *Azərbaycan türkcəsində divan, fars dilində divan, ana dilində, farsca və ərəbcə yazılmış qəsidələrdən ibarət divan - qəsidələr divanı. Azərbaycan dilində yazılmış poemalar: "Leyli və Məcnun", "Bəngü badə", "Söhbətül-əsmar". Fars dilində poema: "Həft cam". Azərbaycan türkcəsində nəsr əsərləri: "Hədiqətüs-süəda", nəsrə məktublar. Fars dilində nəsr əsərləri: "Rindü Zahid", "Səhhət və Mərz". Ərəb dilində elmi-fəlsəfi əsər: "Mətləül-ətiqad". Fars dilindən tərcümə: "Hədisi-ərbəin".*

Daha çox lirik şair kimi tanınan və sevilən Füzuli klassik şeirin qəzəl, qəsidə, mürəbbə, müxəmməs, müsəddəs, təxmis, qitə, rübai və s. janrlarına müraciət etmiş və hər birində böyük uğur qazanmışdır.

Şairin yaradıcılığında mühüm yer tutan *qəzəllər* müxtəlif mövzularda qələmə alınıb. Bunların sırasında məhəbbət mövzusunda yazılanlar, gözəlin və gözəliyin tərənnümünə həsr edilənlər, dini və ictimai motivdə olanlar önəmli yer tutur.

Füzulinin qəzəllərində təsvir olunan *məhəbbətin* izahı xüsusi diqqət tələb edir. Onun tərənnüm etdiyi məhəbbət, çox hallarda həm gerçək insani duyğuları, həm də sufizmin həyata, insana fəlsəfi baxışını ifadə edir. Şairin bir çox qəzəllərində bu ikiliyi bir-birindən ayırmaq, yaxud fərqləndirmək mümkün olmur. Lakin bütün hallarda lirik qəhrəman mənəvi saflığı, möhkəm iradəsi, sədaqətli və əzəmətli olması ilə diqqəti çəkir.

Şairin *ictimai motivli* qəzəllərində zəmanəyə, insanlara, şəxsi həyatına və s. münasibəti əks olunmuşdur.

Füzuli *qəsidələrini* daha çox ana dilində yazmışdır. Onun bu janrda yazdığı əsərlər islam dininin böyük şəxsiyyətlərinə, zəmanə hökmdarlarına, tarixi hadisələrə həsr edilmişdir.

Şairin *poemaları* yaradıcılığında xüsusi yer tutur. "*Leyli və Məcnun*" (1537) çıxılmaqla, qalan üç poema *alleqorik* səciyyəlidir. Bu üç poema müxtəlif mövzularda yazılsa da, ideyalarında oxşarlıqlar da var. Onlarda təkəbbürlü hökmdarların mənasız müharibələr törətməklə insanları qırğına verməsi ("*Bəngü Badə*"), şöhrətpərəstlik, mənəmlik ("*Söhbətül-əsmar*"), cəmiyyətdə, ictimai quruluşda müşahidə edilən eyiblər ("*Həft cam*") kəskin tənqid edilmişdir.

Füzuli klassik *nəsrin* böyük ustadı sayılır. Onun "*Şikayətnamə*" adı ilə tanınan məktubu ictimai məzmunu və bədii dəyəri ilə daha qiymətlidir. Ana dilində olan "*Hədiqətüs-süəda*" (tərcümə olduğunu iddia edənlər də var) əsərində məşhur din xadimlərinin həyatı, fəaliyyəti, məhrumiyyətləri əks olunmuşdur.

Farsca yazılmış “*Rindü Zahid*”in əsasında insan, həyat haqqında fərqli baxışların qarşılaşması, mübahisəsi dayanır. Fars dilində nəsrə yazılmış “*Səhhət və Mərəz*” alleqorik əsərində isə müəllifin elmi, dini-fəlsəfi və sufi-panteist görüşləri vəhdət şəklində ifadəsini tapmışdır.

Füzuli ədəbiyyat tarixində mahir *tərcüməçi* kimi də tanınmışdır. Tərcümələri arasında “*Hədəsi-ərbəin*” (“*Qırx hədis*”) önəmli yer tutur. Fars-tacik şairi Əbdürrəhman Caminin eyniadlı əsərini ana dilinə tərcümə etməklə şair türkdilli oxucuların bu məşhur əsərdən faydalanmaları, zövq almaları məqsədini güdmüşdür.

MƏNİ CANDAN USANDIRDI...

Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?

Qamu bimarinə canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Neçin qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?

Qəmim pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən,
Desəm, ol bivəfa bilmən, inanarmı, inanmazmı?

Şəbi-hicran yanar canım, təkər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfğanım, qara bəxtim oyanmazmı?

Güli-rüxsarinə qarşu gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəsli-güldür bu, axar sular bulanmazmı?

Degildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zail,
Mənə tən eyləyən qafil səni görcək utanmazını?

Füzuli rindü şeydadır, həmişə xəlqə rüsvadır,
Sorun kim, bu nə sevdadır, bu sevdadan usanmazmı?

Qəzəlin məzmunu ilə ətraflı tanışlıq onun mövzusunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Lakin onda təsvir olunmuş məhəbbətin izahı ciddi düşüncə, araşdırma tələb edir.

Şeiri oxuduqca saf, dərin məhəbbətlə sevn və sevgisi yolunda sonsuz əzab-əziyyətlərə qatlaşan real aşiq obrazı göz önündə canlanır. Lakin əsərdə ilahi məhəbbətin sədaları da güclüdür.

Qamu bimarinə canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Neçin qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?

Bu misralarda ifadə olunmuş fikri məşuqəyə - sevilən qıza aid etmək

mümkün deyildir. Burada sufizm düşüncəsi işığında Allah nəzərdə tutulmuşdur. Qəzəlin əksər beytlərində lirik qəhrəmanın yara, canana münasibətində sufiyanə məhəbbətin əlamətləri duyulur. Bu cəhət şairin məhəbbət mövzusunda yazdığı qəzəllərin əksəriyyətində müşahidə olunur. Hətta bir çox hallarda eyni bir əsərdə dünyəvi və ilahi məhəbbət o dərəcədə çulğaşır ki, onları ayırd etmək çətin olur. Sufizm şairin tərənnüm etdiyi məhəbbəti insandan, dünyadan ayırmır. Bu əsərlərdə real insani duyğuların təsviri çox güclü, bəzən isə aparıcı olur.

Qəzəldə lirik qəhrəmanın - aşiqin parlaq obrazı yaradılmışdır. O, səmimi, sədaqətli və cəfəkeşdir. Birinci misradan sona kimi ah-naləsi, şikayətləri kəsilməyən aşiq dərđini, kədərini, həyəcanını elə yanıqlı, təsirli dillə bəyan edir ki, ona inanmamaq mümkün olmur. Məşuqənin cəfasından usansa da, ahının odu fələkləri yandırsa da, gözləri qanlı yaş axıtsa da, o, tutduğu yoldan dönməyi xəyalına da gətirmir.

Aşiq səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən bitkin obrazdır. Şeirin ətraflı öyrənilməsi, mənbələr üzrə araşdırma onu hərtərəfli anlamağa və qiymətləndirməyə imkan verir.

“Məni candan usandırdı...” həm ideya məzmununa, həm də bədii keyfiyyətlərinə görə klassik şeirimizin ən dəyərli nümunələrindən biridir. XVI əsrin məhsulu olan bu əsər dilinin şirinliyi və cəlbedici olması baxımından da müasir oxucunu valeh edir. Ondakı alınma sözlər məzmunun başa düşülməsinə mane olmur.

Beytlərin əksəriyyətində işlənmiş daxili qafiyələr şeirdə güclü ahəngin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qəzəldəki obrazlılığın güclənməsində məcazların xüsusi rolu vardır. Bunu aydınlaşdırmaq üçün misraların, beytlərin üzərində düşünmək, lirik qəhrəmanın hiss və düşüncələrinin necə ifadə edildiyini aşkara çıxarmaq vacibdir. Bu işin səmərəliliyinə şairin sənətkarlığı barədə mənbələrdən öyrəndikləriniz əhəmiyyətli təsir edəcəkdir.

“LEYLİ VƏ MƏCNUN” poemasının məzmunu və təhlili

Yaxın Şərqdə, xüsusən ərəb şifahi xalq ədəbiyyatında Leyli ilə Məcnun haqqında geniş yayılmış rəvayətlərin qədim tarixi vardır. Onların adı uzun əsrlərdir ki, sadıq aşiq və vəfalı məşuqə rəmzi kimi anılmaqdadır. Bu rəvayətlərə əsaslanan Nizami mövzunu ilk dəfə yazılı ədəbiyyata gətirmiş, ölməz poemasını yaratmışdır. Təxminən 350 il sonra isə Füzuli doğma türkcəmizdə böyük məhəbbət dastanını — “Leyli

və Məcnun”u qələmə almışdır. Mövzu şairə cəmiyyət və zəmanə barədəki fikirlərini geniş ifadə etməyə imkan vermişdir.

Mənbələr əsasında araşdırma bütün bunlarla bağlı əsaslandırılmış fikir deməyə şərait yaradacaqdır.

Əsərdə həyata baxışı, davranış və əməlləri ilə bir-birindən fərqlənən obrazlar yaradılmışdır. Baş qəhrəman kimi diqqəti ilk cəlb edən **Məcnun** obrazıdır. Şöhrətli, varlı qəbilə başçısının yeganə övladı olan Qeys, adətə görə, atasının yerini tutmalı idi. Əslində, o hələ heç dünyaya gəlməmiş rahat həyatı təmin olunmuşdu. Lakin belə bir həyat ona qismət olmur. Düşüncə təzi, həyata, zəmanəsinin əxlaq və davranış normalarına baxışı tamamilə fərqli olan Qeys cəmiyyətə müxalif mövqedə dayanır. Onun faciəsi də məhz buradan başlanır. Heç kim, hətta ata-anası da Qeysin mənəvi azadlıq istəyini anlamır. Sevdaya düşdüyü üçün cəmiyyətin “məcnun” kimi qəbul etdiyi Qeys insanlar arasında pisliyin çox olduğunu söyləyərək təbiətə üz tutur.

Ağıllı, zəkali Qeysi sevən **Leylinin** həyatı daha dözülməzdir. Rəfiqələrindən fərqlənən, onlar kimi düşünməyən Leyliyə sevmək və sevilmək dəhşətli görünür. Lakin doğulub boya-başa çatdığı mühit, zəmanə belə bir sərbəstliyə yol vermir, bunu namusa, ləyaqətə zidd sayır. Abırlı, həyalı Leyli arzu və istəyini heç kimə, hətta anasına da bildirmir. Onu başa düşməyəcəklərini anlayır. Ürəyini şama, pərvanəyə, aya... açır, onlarla dərdləşir. Leyli ağır sınaqlara, əzab- əziyyətlərə məruz qalsa da, zəmanəsinin köləliyi əsas tutan davranış normalarına yalnız zahirən tabe olur. O, ixtiyarsız, hüquqsuz olduğunu dərk edir.

Mən gövhərəm, özgələr xiridar,
Məndə degil ixtiyari-bazar.
Dövrən ki məni məzadə saldı,
Bilmən, kim idi satan, kim aldı?

Lakin o, dövrün zorakı feodal qanun-qaydalarına təslim olmur, mənliyini, mənəvi gözəlliyini qoruyur, saf eşqinə sadıq qalır.

Mühazirə 8.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı

I mərhələ (XVII-XVIII əsrlər)

«Koroğlu»dastanı ” Həmzənin Qıratı qaçırması ” qolu

Azərbaycanda mürəkkəb, ziddiyyətli hadisələrlə zəngin olan XVII- XVIII əsrlər ədəbiyyat tariximizin yeni dövrünün birinci mərhələsidir. Xalqda milli müstəqillik düşüncəsinin artdığı bu dövr şifahi xalq ədəbiyyatının güclənərək, yazılı ədəbiyyata təsirinin artması, ənənələrin davam etdirilməsi ilə yanaşı, yeni meyillərin yaranması, poeziyanın xəlqiləşməsi ilə səciyyələnir. Aşıqların yaratdığı “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm”, “Şah İsmayıl”, “Tahir və Zöhrə”, “Abbas və Gülgöz”, “Aşıq Qərib” və s. qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları bu dövrün dəyərli bədii söz nümunələridir.

Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının yüksəliş dövrünün – XVI – XVII əsrlərin məhsulu olan «**Koroğlu**» qəhrəmanlıq dastanında xalqımıza xas olan vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, humanizm motivləri ön planda durur. Dastan yarandığı dövrdən bəri müxtəlif xalqlar içərisində yayılmış, müxtəlif variantları yaradılmışdır. Buna baxmayaraq, xalqımızın şifahi ədəbiyyatının bu nadir incisi öz ideya- bədii kamilliyi ilə bütün variantların fəvqündə durmuş, onların yaranması üçün qaynaq, zəmin rolu oynamışdır.

Dastanının baş qəhrəmanı xalqın arzu və istəklərinin daşıyıcısı olan Koroğludur. Onun ədalətsiz yerli hakimlərə və xarici işğalçılara qarşı mübarizədə əsas dayağı xalqdır, xalqın içərisindən çıxmış igid oğullardır. Əsərin əvvəlində qisasçı təsiri bağışlayan Koroğlu sonradan xalq qəhrəmanına çevrilir. Xalq Azərbaycanın müstəqilliyi ilə bağlı arzularını Koroğlu obrazında əks etdirmişdir. Bu baxımdan yenilməz fiziki gücə, düşmən bəğrini yaran dəli nəreyə malik Koroğlu mükəmməl obrazdır, xalqın qəhrəman idealıdır. Koroğlu namərdliyin, müxənnətliyin düşmənidir.

Dastana daxil edilmiş şeir parçaları, qoşma və gəraylılar aşıq şeirinin kamil nümunələridir. Bu şeirlər öz poetik təravəti, məcazlar sisteminin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Dastanın nəsr dili də xalq danışığı dilinin

bütün zənginliyini, şəhdini-şəkərini əks etdirir, obrazlılığın dəyərli nümunələridir. Dastan aşığı ədəbiyyatının oyanış, intibah dövrünün məhsulu olduğu üçün həmin dövrün zəngin ifadə imkanlarını da özündə əs etdirir.

Nizaminin, Füzulinin epik poeziya ənənələrini davam etdirən **Məsihinin** “Vərqa və Gülşa” poemasında mülki bərabərsizlik, şərqüvvələr bir-birini böyük məhəbət bəsləyən gənclərin səadəti yolunda sədd çəkir. Lakin Vərqa və Gülşa xoşbəxt olmaq, üarzularına çatmaq üçün qarşılarına çıxan bütün maneələri aşırırlar. Sevgilisinə sadıq olan Gülşa, Əmr, Əntər, Pələng-ər kimi şərqüvvələrlə mübarizədə qalib gələn, “Qovğa günü Rüstəmi-zəmanəm” deyən Vərqa əhdə vəfa, iradə, qəhrəmanlıq nümunəsi göstərir. Vərqa ömrünün sonuna qədər sevgilisinə içdiyi anda sadıq qalır.

Klassik ədəbiyyatımızın ənənələrini davam və inkişaf etdirən **Saib Təbrizi** Şərq ölkələrində mütəfəkkir şair kimi tanınmış, zəngin bir irs qoyub getmişdir. Yeni səpkidə əsərlər yazan Saibin poeziyasında yenilik ruhu güclüdür. Tədqiqatlarda onun 300 min beytə qədər əsəri olduğu barədə məlumat vardır. Ana dilində yazdığı şeirlər şairin yaradıcılığında mühüm yer tutsa da, bizə cəmi 17 şeir gəlib çatmışdır. Lakin həmin əsərlər Saibin sənətkar qüdrəti, ana dilinin zəngin bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə məharəti haqqında dolğun təsəvvür yaradır.

XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış **Qövsü Təbrizinin** elm aləminə məlum olan lirik şeirlər “Divan”ının bir nüsxəsi Britaniya muzeyində, digəri Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanılır. Qövsü Təbriz ədəbi mühitinin təsiri altında böyümüş, klassik ədəbiyyatımızla yanaşı, Şərq ədəbiyyatını mütaliə etmişdir. Sadə həyat tərzini keçirən Qövsü fikrini elmə, biliyə, bədii yaradıcılığa vermiş, dövrünün böyük alim və şairləri ilə dostluq münasibətləri onun dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

XVII-XVIII əsrlərdə **Aşığı Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşığı** kimi ustad sənətkarların yaradıcılığı ilə aşığı sənəti çiçəklənməyə başladı. Cənubi Azərbaycanda anadan olmuş Aşığı Abbas Tufarqanlı qoşma, gəraylı, qəzəllərində xalqımızın mənəvi dəyərlərini, arzu və

istəklərini, yurdumuzun təbiətinin gözəlliyini, saf məhəbbəti tərənnüm etmiş, həyatda gördüyü haqsızlıqlara qarşı etiraz səsinə ucaltmışdır

“Koroğlu” dastanı

XVI əsrin sonu — XVII əsrin əvvəllərində baş vermiş Cəlalilər hərəkatı xalq arasında geniş əks-səda tapmış, bu hərəkatın iştirakçıları haqqında çoxlu nəğmə, rəvayət yaranmışdır. Bu tarixi hadisə Azərbaycan və Türkiyə ərazisi ilə bağlı olduğundan yaranan bədii nümunələr də bu ölkələrdə daha geniş yayılmış, dildən-dilə keçmiş, zaman ötdükcə daha da zənginləşmişdir. “Koroğlu” dastanının mənbəyi məhz bu tarixi hadisə, bu hərəkat hesab olunur. Xalqın bədii təfəkkürünün, düşüncəsinin məhsulu kimi meydana gələn bu dastan (təsadüfi deyildir ki, onda əfsanəvi qüvvələr də iştirak edir) illər keçdikcə mükəmməl bədii forma və məzmun almış, möhtəşəm, təkrarolunmaz abidəyə çevrilmişdir.

Dastanda xarakter, fərdi xüsusiyyət və insanlara münasibətləri ilə bir-birindən fərqlənən çoxlu obraz yaradılmışdır. Eposun baş qəhrəmanı **Koroğlu** xarakteri, davranışı, tədbirli olması ilə diqqəti dərhal cəlb edir və seçilir. Yoxsul ilxıçı oğlu olan Rövşən ilk dəfə atasının intiqamını almaq üçün silaha əl atır, lakin haqsızlığa, ədalətsizliyə nifrəti bu gənci mübarizə yolundan döndərmir. Ağa, bəy, xan zülmündən cana doymuş, xoşbəxt həyat arzusu ilə yaşayan yoxsul gənclərin üz tutduğu Çənlibel azadlığın hökm sürdüyü yurda, Rövşən isə Koroğluya çevrilir.

Bu yenilməz sərkərdəni dəlillərə, yoxsul insanlara daha çox sevdiren mərdliyi, ədalətli olması və igidliyidir. Varlanmaq, şöhrət qazanmaq xalqa arxalanan, ondan güc, qüdrət alan Koroğlunun təbiətinə yaddır.

Koroğlunun başına yığılan, ətrafında sıx birləşən *dəlilər* — *silah yoldaşları* üçün ümumi olan cəhətlər az deyildir; mərdlik, qorxmazlıq, haqqın, ədalətin tərəfində durmaq, dostluqda sədaqətli olmaq, düşməne nifrət və s. onları birləşdirən cəhətlərdəndir. Bu igidləri bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər də çoxdur. **Dəli Həsən** təmkinli, tədbirli olması ilə seçilir. **Eyvaz** səmimiyyəti ilə dəlilərin sevimlisi olur. **Bəlli Əhməd** təvazökarlığı, **Dəmirçioğlu** isə səbirli və dözümlülüyü ilə diqqəti cəlb edir.

Dastanı oxuduqca bu el qəhrəmanlarının əxlaqına, davranışına heyran olmamaq mümkün deyil. Sadə insanların, zəhmət adamlarının içindən çıxan bu igidlər öz başçılarına layiq insanlardır.

Eposdakı *qadın* surətlərinin oxşar cəhətləri çoxdur. Onların, demək olar ki, hamısı xotkar, şah, bəy, xan qızlarıdır. Haqqın, ədalətin, bərabərliyin, mənəvi azadlığın hökm sürdüyü Çənlibel hamı kimi, bu qızları da cəlb edir. Dəbdəbəli saray həyatından üz döndərib bu yurda gələn xanımlar burada sədaqət, vəfa, səmimilik görürlər. Koroğlu dəliləri ilə xoşbəxt ailə quran bu qızlar çətin anlarda ərlərinə arxa, dayaq olur, onlarla bərabər düşməyə qarşı vuruşurlar.

Ağıllı məsləhətləri, xeyirxahlığı ilə bütün dəlilərin hörmətini qazanan **Nigar xanım** Çənlibelin ağbirçək anası sayılır. Koroğlunu bir igid, mərd insan kimi yüksək qiymətləndirən Nigar xanım onun səhvlərini də üzünə deyir, dəlillərlə sərkərdənin arasında soyuqluğun yaranmasına imkan vermir.

Nigar vəfalı ömür-gün yoldaşı olur. Ərinin qocalığında ona qayğısını daha da artırır, onu fikir etməyə, dərd çəkməyə qoymur.

Dastanda yaradılmış **Telli xanım, Ruqiyyə xanım, Məhbub xanım** və başqa qadın surətləri ağıl, davranış və xoş rəftarları ilə hamının rəğbətini qazanırlar.

Xalqla, arxasız, kimsəsiz insanlarla amansız rəftar edən xotkar, şah, bəy, xan surətlərinə, demək olar ki, hər qolda rast gəlmək mümkündür. Koroğlu onların yuxusuna haram qatmış, hakimiyyətlərini xeyli məhdudlaşdırmışdır. Bu yenilməz igidlə açıq döyüşdən çəkinən hakim təbəqə onu məhv etmək üçün ağlagəlməz hiylələrə əl atır. Bu təbəqənin ən nüfuzluları Koroğlunu aradan götürmək üçün var-dövlətlərinin böyük bir qismini, hətta övladlarını — qızlarını belə qurban verməyə razıdılar. Xotkar, Hasan paşa, Ərəb Reyhan, Bolu bəy və b. namərd, hiyləgər, amansız olduqları qədər də qorxaq və ikiüzlüdürlər. Onlar fürsət düşən kimi bir-birini aldadır, xotkarın rəğbətini qazanmaq üçün hər fırıladağa əl atır, ən yaxınlarına belə yalan danışırlar.

Koroğlu və onun dəliləri bütün döyüşlərdə onlara qalib gəlirlər. Bu, haqqın, ədalətin, düzlüyün, doğruluğun qələbəsidir.

”Həmzənin Qıratı aparması” qolu

Dastanın digər qolları kimi, “Həmzənin Qıratı qaçırması”nın da müstəqil

süjet xətti, özəl ideyaları vardır. Başda xotkar olmaqla, hakim təbəqənin adamlarının Koroğludan canlarını qurtarmaq üçün daim düşündükləri, ağlagəlməz hiylələrə əl atdıqları bu boyda daha qabarıq əks olunmuşdur. Bütün bunların nəticəsiz qalmasının bir səbəbi Koroğlunun ayıq, tədbirli sərkərdə olmasıdır, digər səbəbi onun öz silahdaşları və xalqla əlbir hərəkət etməsi, onlara arxalanmasıdır. Koroğlunun bu qolda səhvləri olur. Dəlilərin və xanımların etirazına baxmayaraq, Həmzənin Çənlibeldə yaşamasına razılıq verir. Yenə etirazlara baxmayaraq, Dürati ona tapşırır. Bu, Koroğluya baha başa gəlir. Boyun əsas ideyasını baş vermiş bu hadisədən çıxış etməklə aydınlaşdırmaq doğru olar.

Dastanı oxuduqca, qoldan-qola keçdikcə Koroğlu obrazını daha dərinlən tanımaq olur. Başqa sözlə, hər qolda bu xalq qəhrəmanına məxsus yeni bir xüsusiyyətin əks olunduğunu müşahidə etmək mümkündür. O, bəlkə də, ilk dəfə silah yoldaşlarının və xanımların dediklərinə – etirazlarına əhəmiyyət vermir, Həmzənin Çənlibeldə yaşamasına imkan yaradır, ona etibar edir. Həmzənin xəyanətini Koroğlu heç cür qavraya bilmir, onun namərd hərəkətini bu mərd, saf qəhrəman anlamaqda, izah etməkdə çətinlik çəkir. Son dərəcə təəccüblənmiş Koroğlunun sualı – Ay zalım, belə atı da bir qıza verərlərmi? – onun çaşqın vəziyyəti barədə aydın təsəvvür yaradır.

Dəyirmanın qarşısındakı dialoq Koroğlunun və Həmzənin mənəvi aləmi, həyata baxışı barədə dolğun təsəvvür yaradır. Dəlillərlə sərt danışan, ağır dəqiqələr yaşayan Koroğlunun üç gün, üç gecə acsusuz yatmasının bir səbəbi də yoxsul təbəqədən olan Həmzənin görünməmiş xəyanəti, atdığı şərəfsiz addım olur. Amma Koroğlu onu bağışlayır. Bu, oxucunu, dinləyicini düşündürür. Koroğlunun qəbul etdiyi qərar doğrudurmu? Həmzə cəzalandırılmalı deyildimi? Heyrət içində olan oxucu, dinləyici bu yenilməz qəhrəmanın mənəvi gözəlliyinə, nəcibliyinə heyran olur. Qolda Koroğlu obrazının xarakteri üçün yeni olan cizgilər çoxdur. Bunları aydınlaşdırmaq üçün boyu bir daha diqqətlə nəzərdən keçirmək, başlıcası isə mənbələri ətraflı öyrənmək lazımdır.

Qolda diqqəti daha çox cəlb edən ikinci obraz Nigar xanımdır. Yaşından,

mövqeyindən asılı olmayaraq, bütün dəlilər onu ana kimi sevir, hörmət edir, bir sözünü iki eləmlər. Bu nüfuzu ona qazandıran ədalətli, səmimi, şəfqətli olmasıdır. Həmzə əhvalatında dəlilərin fikrini müdafiə edən Nigar xanım haqqın, doğru olanın tərəfində durur. Qolun məzmunu bu ağıllı, uzaqgörən xanımın xarakteri, həyata, insanlara münasibəti haqqında daha ətraflı fikir deməyə imkan verir. Bu obraz mənbələrdə də geniş təhlil edilmişdir. Xotkar boyda az görünse də, danışığı, nitqi ilə özünü yaxşı tanıdır. O, qorxu içindədir, Koroğlunun vahiməsi yuxusuna haram qatıb. Aciz vəziyyətə düşən xotkar bunu gizlətmir, paşaların, sərkərdələrin yanında etiraf edir. Koroğlunu aradan götürmək onun ən böyük arzusudur və bu yolda heç nəyi əsirgəmir. Boyda diqqəti daha çox çəkən obrazlardan biri də Hasan paşadır. O, “çox bacarıqlı qoşun böyüyü”, “dava eləməyin min bir fəndini bilən” paşadır. Çox hiyləgər olan bu paşa Koroğlunu məhv etməklə həm rəğbət, həm də yüksək vəzifə qazanmaq istəyir. Paşa məqsədinə çatmaq üçün hər cür şərəfsizliyi özünə rəva bilir. Hətta çox istədiyi qızını heç bir hörməti olmayan Həmzəyə verməkdən də çəkinmir. Böyük vədlərlə adlı-sanlı sərkərdələri Koroğlunun üzərinə getməyə razı salan çoxbilmiş paşanı Koroğlu “biləyinə dolayır”, qaçıb qala divarına dırmaşan Hasan paşa gülünc vəziyyətə düşür. Doğrudur, Həmzə Koroğluya xəyanət edir, amma o, xaraktercə çox ziddiyyətlidir. Onu anlamaq, ona birmənalı qiymət vermək dinləyici, oxucu üçün bir sıra hallarda çətin olur. Koroğlunun “Sən olasan duz-çörəyim, Həmzə, incitmə Qıratı” sözlərinin müqabilində keçəl ona yekəxana-yekəxana ağıl, məsləhət verir: “- Koroğlu, igidliyin var, adın-sanın var. Mərd adamsan. Bir ay süfrənin qırıq-quruğundan yemişik, onu niyə dilinə gətirib başımıza vurursan? Heç sənə yaraşan sifət deyil. Bir də bir at nədi ki, onun üçün bu qədər yalvarıb-yaxarırsan?” Bu sözləri də Həmzə deyir: “Mən sənənin nəinki atını, heç bir tükünü də qıyıb Hasan paşaya vermərəm”. Bu nədir: hiyləgərlik, yoxsa səmimilik? Bu obrazı əhatəli təhlil etmək, ona əsaslandırılmış qiymət vermək üçün mənbələrin araşdırılması, öyrənilməsi vacibdir

Gözü qolun ilk cümlələrinə sataşan hər kəs onu birnəfəsə oxuyub başa çatdırmağa çalışır. Qolu aşığın ifasında dinləyənlər isə diqqət kəsilir,

nəfəslərini dərmədən hadisənin necə nəticələndiyini intizarla izləyirlər. Bu, əsrlər boyu beləcə davam edib. Bunun səbəbini dastanın yüksək bədii kamilliyi ilə izah etmək mümkündür. Ümumilikdə dastanda müşahidə edilən bədii keyfiyyətləri "Qıratın qaçırılması" qolunda da görmək olur. Süjetin son dərəcə maraqlı olması, kompozisiyanın bütövlüyü, dilin şirinliyi, obrazların nitqindəki özəllik, təsvirlərdə təbiilik, yumor çalarları qolda bədiiyyəti yaradan və artıran vasitələr kimi diqqəti cəlb edir. Qolda obrazlılığı yaradan mühüm vasitə kimi məcazların ayrıca yeri var. Seçilmiş məcazların obrazlılığın yaradılmasındakı rolunu aydınlaşdırmaq üçün bədii mətnin üzərində ciddi düşünmək, mənbələrdəki fikirlərdən bəhrələnmək məqsədəuyğundur.

Mühazirə 9.

M.P.Vaqifin həyat və yaradıcılığı "Pəri" rədifli

qoşmasının təhlili

Vaqif təxminən 1717-ci ildə Qazax mahalının Yuxarı Salahlı kəndində doğulmuşdur. Əsl adı Pənah, atasının adı Mehdi ağa, təxəllüsü Vaqifdir. Ziyalı bir şəxs olduğuna görə ona xalq arasında "Molla" titulu verilmiş və o, "Molla Pənah" ad ünvanı ilə tanınmışdır. Vaqif yüksək təhsil görmüş, doğma dilindən əlavə ərəb-fars dillərini, bir sıra dini və dünyəvi elmləri kifayət qədər mənimsəmişdir. Onun dərs aldığı müəllimlərdən dövrünün tanınmış alimlərindən olan Şəfi Əfəndinin adı məlumdur. Şairin həyatı təxminən 42 yaşına qədər Qazaxla bağlı olmuşdur.

Vaqifin bədii irsi tam şəkildə indiki dövrə gəlib çatmamışdır. Lakin əldə olunanlar şairin əsərlərinin mövzusu, ideya-məzmunu, bədii xüsusiyyətləri və s. barədə fikir söyləməyə imkan verir. Molla Pənah Vaqif Azərbaycan xalqının orta əsrlər ənənələri ruhunda və yeni tipli, realist, şifahi xalq poeziyasına yaxın şeirlər yazmış şairlərdəndir. Onun yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının gələcək inkişafına böyük təsir

göstərmişdir.

1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşaya hücumu zamanı İbrahimxəlil xan Car-Balakənə üz tutur. Şəhəri ələ keçirən Qacar bir gün sonra orada sui-qəsd nəticəsində öldürülür. Hakimiyyətə İbrahimxəlil xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy yiyələnir. Məhəmməd bəy Vaqifi oğlu Əli bəylə birlikdə edam etdirir. Vaqifin evi talan olunur, əlyazmaları yandırılır. Molla Pənah Vaqif 1797-ci ildə vəfat edir.

Vaqif Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun sevimli şairi idi. Səməd Vurğun yazırdı ki, *"Erkən uşaqlıqdan mən Vaqifin işindən çox təsirləndim. Onun gözəl şeirləri, aydın və peşəkar tərzini mənə böyük təsir göstərdi. Vaqifin güclü şeir cazibəsi ilə təsirləndim, ilk şeirlərimi yazdım."* Vaqifin həyatı Vurğunun *"Vaqif"* dramında öz əksini tapmışdır. Vurğunun *"Şairin ölümü"* əsəri də Vaqifə həsr olunmuşdur

Yaradıcılıq fəaliyyəti

Vaqifin bədii yaradıcılığı tam şəkildə dövrümüzə gəlib çatmamışdır. Lakin əldə olunan mənbələr şairin əsərlərinin mövzusu, ideya məzmunu, bədii xüsusiyyətləri və s. barədə ətraflı fikir söyləməyə imkan verir. Sənətkarın

janrları qoşma, təcnis, qəzəl, müxəmməs, müstəzad və müəşşər idi. Bu janrlardan qoşma və təcnis xalq ədəbiyyatının, qalanları isə klassik poeziyanın poetik şəkilləridir. Müəllif öz yaradıcılığını əsasən, qoşmalarında -xalq ədəbiyyatına məxsus janrda təsdiq edə bilmişdir. Yazılı ədəbiyyata aid janrlarda isə onun poeziyası məzmun, ifadə tərzini, ideya-bədii keyfiyyəti ilə sələflərindən fərqlənir.

Əsas mövzusu isə mərhəmət və insan gözəlləyinin tərənnümüdür. Belə ki, şair milli və dini ehkamları bir kənara qoyaraq poeziya üçün yeni tip təsvir edir. Molla Pənah Vaqifin əsərlərində Azərbaycan xalqının adət və ənənələri, yerli xüsusiyyətləri öz əksini tapır. O, insanı fiziki və mənəvi cəhətdən kamil, harmonik inkişafda görmək istəyirdi. Həyatsevərlik onun poeziyasının əsas xüsusiyyətidir. Onun şeirlərində ictimai ədalətsizlik və bərabərsizliyə nifrət ifadə olunur. Şairin yaradıcılığında ruh yüksəkliyi və həyata bağlılıq əsas motivlərdən biridir. O, xalqdan qüvvət alaraq xalq ədəbiyyatı yüksək səviyyəyə çatdırıb. Şairin həyatı ərzində qarşılaşdığı ağır şərait onun yaradıcılığına da təsir edir. Həmin illərin əsərlərində ciddi dəyişiklik özünü göstərir. Bu zaman şairin yaradıcılığında ictimai motivlər, həyat və zamandan şikayət öz əksini tapır. Əvvəl yazılan əsərlərdən fərqli olaraq, bu şeirlərdə dərin hüzn, kədər, bədbin əhval-

ruhiyyə özünü göstərir. Vaqif yaradıcılığında bu dönüşü ifadə edən əsər onun "*Görmədim*" müxəmməsidir.

Vaqif yaradıcılığında "*Badi-səba, bir xəbər ver könlümə*", "*Namə gedər olsan yarın kuyinə*", "*Bayram oldu*", "*Gözlərin cəlləddir, baxışın yağı*", "*Durnalar*", "*Heyran olmuşam*" və s. şeirləri xüsusi yer tutur. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Vaqifin xidmətləri böyükdür. O, heca vəznində yazdığı şeirlərdə xalq dilindən sənətkarlıqla istifadə edərək onu ədəbi-bədii dil səviyyəsinə qaldırmışdır.

Vaqifin ölümündən sonra şeirlərinin əlyazmaları məhv və talan edilmişdir. Buna baxmayaraq, aşiq poeziyası ilə bağlı yazdığı bir sıra şeirlər qorunub saxlanılır və bəzi insanlar əsərlərini oxuya bilirlər.

Məzmunca oxşar olan gözəlləmələrinin — insan gözəlliyinin tərənnümünə həsr edilən əsərlərinin cəlbedici olmasının səbəbi şairin onları tükənməyən ilhamla yeni çalarda, yeni tərəvətdə qələmə almasıdır. Vaqifin səmimi, ülvi hisləri, qadına humanist münasibəti bu şeirlərin hər birində fərqli şəkildə təzahür edərək oxucunun zövqünü oxşayır. Şair Azərbaycan qadınını geyimi, davranışı, mənəvi aləmi ilə birlikdə təqdim edir. Onu kamalda yetkin, gözəllikdə qüsursuz görməyi arzulayır. Bütün bunlar ədəbiyyatımızın real həyata, insanın gerçək duyğularına yaxınlaşması idi, əsl yenilik idi.

O, həyatının son günlərində qələmə aldığı "Bax", "Görmədim" kimi əsərlərində zəmanəsinin ictimai-siyasi eyiblərinə kəskin etirazını bildirmiş, nifrətini gizlətməmişdir.

Dostu Molla Vəli Vidadiyə ünvanladığı "Bax" rədifli qəzəlində şair insanları zamanın gərdişindən, baş verən hadisələrdən, Qacarın timsalında zalım, qəddar hökmdarların taleyindən ibrət almağa səsləyir:

Üz çevir Ağa Məhəmməd xandan, ey kəmtər gəda,
Ta həyatın var ikən nə şaha, nə xunxarə bax!

"Görmədim" müxəmməsi təkcə Vaqifin yaradıcılığında deyil, ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızda ictimai lirikanın ən yaxşı nümunələrindən sayılır. Zəmanəsində mövcud olan bütün təbəqələrə mənsub insanları bir-bir nəzərdən keçirən şair onların eyiblərini sadalayır, bu vəziyyətə düşmələrinin səbəbini açıqlayır:

Xah sultan, xah dərvişü gəda bilittifaq,
Özlərin qılmış giriftari-qəmü dər-di-fəraq,
Cifeyi-dünyayədir hər ehtiyacü iştiyaq,

Munca kim, etdim tamaşa, sözlərə asdım qulaq,
Kizbü böhtandan səvayi, bir hekayət görmədim.

Vaqifin poeziyası bədii sənətkarlıq baxımından orijinal və təkrarolunmazdır. Qoşmalarındakı oynaqlıq və aydınlıq, əruz vəznində yazdığı əsərlərdə sadəliyin nisbətən güclü olması təsadüfi deyildir. Bu, şairin ruhən xalqına, xalq ədəbiyyatına bağlı olmasından irəli gəlirdi.

Sevgiliyə müraciətlə yazılan şeirlərdə xəlqilik elə güclüdür ki, onlar canlı söhbət təsiri bağışlayır, oxucunu dərhal cəlb edir.

Ala gözlü, sərv boylu dilbərim,
Həsretin çəkdiyim canan, bəri bax!
Gecə-gündüz fikrim, zikrim, əzbərim,
Üzüldü taqətim, aman, bəri bax!

Zəngin qafiyələr, bol-bol istifadə edilən orijinal məcazlar, yeni rədiflər, xalqımızın min illərlə işlətdiyi ifadələr, məsəllər... Vaqif şeirinin aparıcı atributlarıdır. Əruz vəznində olan şeirlərində işlənmiş alınma sözlər onun əsərlərinin dil aydınlığına ciddi xələl gətirmir, onlar milli sözlərin əhatəsində anlaşıqlı olur.

PƏRİ

Boyun sürahıdır, bədənin büllur,
Gərdənin çəkilmiş minadan, Pəri!
Sən ha bir sonasan, cüda düşübsən
Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri!

İxtilatın şirin, sözün məzəli,
Şəkər gülüşündən canlar təzəli,
Ellər yaraşığı, ölkə gözəli,
Nə gözəl doğubsan anadan, Pəri!

**Üz yanında tökülübdür tel nazik,
Sinə meydan, zülf pərişan, bel nazik,
Ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik,
Ağ ɛllərin ɛlvan hənadan, Pəri!**

**Ovçusu olmuşam səntək maralın,
Çıxmaz xəyalımdan hərgiz xəyalın,
Ənliyi, kirşanı neylər camalın,
Sən elə gözəlsən binadan, Pəri!**

**Günəş tək hər çıxanda səhərdən,
Alırsan Vaqifin əqlini sərdən,
Duaçınam, salma məni nəzərdən,
Əskik olmayasan sənadan, Pəri!**

Vaqif Azərbaycan qadınını daha uca məqamda, yüksək mərtəbədə görməyi arzulayır. Ona görə də “hər yetən gözələ” “gözəl demir”; o həm mənəvi aləmi, həm də xarici görünüşü ilə gözəl olmalıdır. Sifətin göyçək olması, Vaqifə görə, hələ gözəl olmaq deyil; belələri “əllər yaraşığı”, “ölkə gözəli” sayıla bilməz. Ağıllı, ədəbli olanlar, Vaqifə görə, həqiqi gözəllərdir. Şairin fikrincə, gözəl o kəs sayıla bilər ki, şeiri duya bilsin, başa düşsün, ondan zövq alsın. “Qafiyə qəzəldən həm çıxı başı”, – deyən şair “Artıq ola həm kəmalı gözəlin” – fikrini dönə-dönə təkrar etməklə kamil gözəlliyə üstünlük verir. Pərinin tanınmasına, sevilməsinə, “əllər yaraşığı”, “ölkə gözəli” sayılmasına səbəb onda məhz bu xüsusiyyətlərin olmasıdır. Mənbələrdəki fikirlərin mənimsənilməsi şeirin ideyasının, lirik qəhrəmanın hiss, düşüncə və davranışı üçün mühüm

olanların aydınlaşdırılması və qiymətləndirilməsinə imkan yaradır

Vaqifin qoşmaları içərisində “Pəri”nin xüsusi yeri var. Şeirdə canlı danışıq dilinin təsiri aydınca duyulur. Sözlərin uğurla seçilməsi, misralarda ustalıqla yerləşdirilməsi güclü ahəngin yaranmasına az təsir etmir. Mükəmməl təşbeh, epitet, təkrir, alliterasiya, assonans, frazeologizm, zəngin qafiyələr və s. şeirə xüsusi gözəllik və obrazlılıq gətirmişdir. “Pəri” qoşması həm ideya-məzmununa, həm də bədii xüsusiyyətlərinə görə mükəmməl sənət nümunəsidir. Mətnin üzərində müşahidələri dərinləşdirməklə, mənbələrin əsasında araşdırma aparmaqla bu barədə əhatəli fikir yürütmək mümkündür.

Mühazirə 10.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı II MƏRHƏLƏ

XIX əsr Azərbaycanın mədəni, iqtisadi inkişafında, ocümlədən ədəbiyyat tarixində mürəkkəb, ziddiyyətli, ictimai-siyasi hadisələrləzəngin, bir mərhələdir. Ölkənin iki yerə parçalanması, Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsi, feodal münasibətlərinin sarsılması, kapitalist münasibətlərinin inkişafı Azərbaycan xalqının taleyinə ciddi təsir göstərmişdir.

Əsrin əvvəllərində Rusiyanın tərkibinə daxil edilmiş Azərbaycanda vəziyyət ağır olaraq qalırdı. Rusiyanın iqtisadi həyatında baş verən inkişaf Azərbaycanda hələ müşahidə olunmurdu. Sənayedə artım yox dərəcəsində idi, kəndli təsərrüfatı məhdud, əmək alətləri isə ibtidai idi. Əsrin 30–40-cı illərində iqtisadi vəziyyət nisbətən dəyişdi. Rusiyanın toxuculuq sənayesi üçün göndərilən xammalın həcmi artdı, Azərbaycana müxtəlif parşa növlərinin idxalı çoxaldı. Lakin bu, əhəmiyyətli irəliləyişə səbəb olmadı.

Rusiyanın müstəmləkə kimi baxdığı Azərbaycanda yürütdüyü siyasət də özünü doğrultmadı; bəylik hüququnun ləğv edilməsi, bəylərin ölkənin idarə edilməsi işindən uzaqlaşdırılması mülkədarlar tərəfindən kəndli üsyanlarının qızışdırılmasına səbəb oldu. Rusiya hökuməti səhvini dərhal düzəltdi, bəylərin, mülkədarların imtiyazları bərpa edildi,

kəndlilərin vəziyyəti isə daha da ağırlaşdı. Belə bir vəziyyətdə, çar hökuməti ölkəni idarə etmək üçün yerli kadrlara ehtiyac duyduğundan yeni tipli məktəblərin açılmasına, dünyəvi təhsilə, rus dilinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət ayırmağa başladı. XIX əsrdə xalqımızın Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov kimi görkəmli ziyalıları, ədəbiyyat xadimləri yaşayıb yaratmışlar. Bu qüdrətli sənətkarlar öz əsərlərində xalqın mənafeyini müdafiə etmiş, həyatı, onun ziddiyyətlərini, müasirlik meyllərini, azadlıq ideallarını əks etdirmişlər.

1875-ci ildə görkəmli maarifçi H.Zərdabinin redaktorluğu ilə "Əkinçi" qəzetinin nəşri ölkənin ictimai-mədəni həyatında böyük hadisəyə çevrildi. Qəzetin qarşıya qoyduğu başlıca məqsəd xalqın maarifləndirilməsi, sosial-mədəni inkişaf, xalqın tərəqqi yoluna qədəm qoyması idi. Xalq kütlələri arasında mütərəqqi, demokratik ideyaları yayan bu qəzetdə geriliyi, cəhaləti tənqid olunur, oxucu millətin inkişafı barədə düşünməyə, müasirliyə, yeniləşməyə dəvət edilirdi. H.Zərdabinin fikrincə, xalqın zülmədən, əsarətdən xilas yolu elm və təhsildən keçirdi. Qəzetdə ölkənin iqtisadi, siyasi, mədəni, sosial həyatına, təbiətşünaslıq elminə, kənd təsəvvüfatına dair məqalələr dərc olunur, köhnə həyat tərzini, cəmiyyətin inkişafında maneəyə çevrilən vaxtı keçmiş adət-ənənələrin aradan qaldırılması ilə bağlı əhalinin maarifləndirilməsi məsələlərinə geniş yer verilir.

Böyük mütəfəkkir alim və yazıçı **A. Bakıxanovun** (1794-1847) elmi və ədəbi irsi zəngin, rəngarəng, çoxşaxəlidir. Xalqımızın ictimai, mədəni fikir tarixində böyük yer tutan A.Bakıxanov ədəbiyyatımızda maarifçiliyin əsas nümayəndəsi sayılır. XIX əsrin birinci yarısında yeni maarifçi-realist ədəbi cərəyanını yaranması ilk növbədə bu böyük sənətkarın adı ilə bağlıdır. Ədibin bədii irsinin mühüm bir qismini şeirlər külliyyatı təşkil edir. Ədib öz əsərlərini Qüdsi təxəllüsü ilə yazmışdır. Onun nəzm əsərlərinə «Mişkətül - ənvar» poeması, avtobiografik səciyyəli şeirləri, mənzum hekayələri, qəsidə, qəzəl, qitə, rübai, məsnəviləri daxildir. Bu şeirlər Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsinin lirik və epik şeirin böyük ustası olduğunu sübut edir.

İsmayıl bəy Qutqaşınlının (1809-1861) "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsinin qəhrəmanları Rəşid bəy və Səadət xanımdır. Əsərdə

zadəgan nəslindən olan Rəşid bəy təhsilli, yüksək mənəviyyətli bir gənc kimi təsvir olunur. Onun kəndlilərə xeyirxah, qayğıkeş münasibət bəsləyir, ehtiyacı olanlara öz yardımını əsirgəmir. Köhnə adət-ənənələrə qarşı çıxan Rəşid bəyin arzusu qarşılıqlı məhəbbət əsasında ailə qurmaqdır. XIX əsr ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsi **Xurşidbanu Natəvanın** (1832-1897) Qarabağ xanı İbrahimxəlil Cavanşirin nəslindəndir. O, fars dilini mükəmməl öyrənmiş, klassik ədəbiyyatımıza, Nizami, Sədi, Hafiz, Füzuli kimi sənətkarların bədii irsini dərinlən öyrənmişdir. Natəvan xeyriyyəçiliklə məşğul olmuş, ehtiyacı olan insanlara yardım əli uzatmış, İsa bulağından Şuşaya su kəməri çəkirmişdir. O, uzun müddət Şuşada fəaliyyət göstərən məşhur "Məclisi-üns" ədəbi məclisinə hamilik etmişdir

Mühazirə 11.

Qasım bəy Zakirin həyat və yaradıcılığı

Qasım bəy Zakir 1784-cü ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdur. Onun əsl Qarabağda məşhur olan Cavanşirlər nəslindəndir. Ulu babası Kazım ağa Şuşa şəhərinin əsasını qoyan Pənah xanın doğma qardaşdır. Zakir ilk təhsilini Şuşada mollaxanada almış, ərəb, fars, dillərini öyrənmişdir. Bu dilləri bilməsi ona Yaxın Şərqi Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz kimi məşhur söz ustalarının əsərləri ilə tanış olmaq imkanı vermişdir. Zakir mollaxanada oxuduğu illərdə adları çəkilən sənətkarların bədii irsini oxuyub öyrənmişdir. Zakir müasirləri arasında da dərin hörmət və böyük nüfuz qazanmışdır. Azərbaycanın Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qurtqaşılı, Baba bəy Şakir, Xurşidbanu Natəvan kimi tanınmış ziyalıları, habelə gürcü knyazı İliko Orbeliani, Bakı general-qubernatoru Mixail Kolyubakin onun məktublaşdığı, əlaqə saxladığı məşhur şəxsiyyətlər idi. Zakirin satiraları əsas etibarilə çar hakimləri və çarizmin müstəmləkəçi qanun və qaydaları əleyhinə çevrilmişdir.

Zakirin müxtəlif mövzularda yazılan "Məlikzadə və Şahsənəm", "Əmirzadə, məşuq və cavan aşiq", "Aşiqin təam bişirməyi", "Aşiq və

məşuq haqqında", "Zövci-axər", "Tərən və elçi", "Dəvəsi itən kəs", "Dərviş ilə qız", "Həyasız dərviş", "Əxlaqsız qazı", "Xalqa vəz deyən, özü fisqü fücürdan çıxan biəməl alim" kimi mənzum hekayələri vardır. Zakirin mənzum hekayələrində məhəbbət insanın ülvî və nəcib hissi kimi təsvir olunur. Məhəbbətdə sədaqət, mətanət və dözümlülük, vəfada möhkəmlik bu hekayələrin bir qisminə əsas məzmunu təşkil edir.

Zakirin realist yaradıcılığında təmsillərinin əhəmiyyəti müstəsna dır. Onun nəşr olunmuş "Əsərləri"ndə: "Aslan, Qurd və Çaqqal", "Dəvə və Eşşək", "Tülkü və Qurd", "Xain yoldaşlar haqqında" ("İlan, Dəvə, Tısbağa"), "Tülkü və Şir", "Sədaqətli dostlar haqqında" ("Tısbağa, Qarğa, Kəsəyən, Ahu") adları ilə altı təmsili çap olunmuşdur. Zakir təmsillərini yazarkən birinci növbədə şifahi xalq yaradıcılığında geniş yayılan təmsillərdən və məşhur hind abidəsi "Kəlilə və Dimnə" əsərindən, həmçinin klassik poeziyadakı təmsillərdən, Nizami, Cəlaləddin Rumi, Füzuli təmsillərindən də istifadə etmişdir. Zakir təmsillərini yeni tarixi şəraitə, müasir həyatın tələblərinə uyğun olaraq yazmışdır. Qasım bəy Zakir ömrünün sonlarını maddi ehtiyac və çətinliklər içərisində başa vurmuşdur. O, 1857-ci ildə Şuşada vəfat etmiş və şəhərin Mirzə Həsən qəbiristanlığında dəfn edilmişdir. Əsərləri: "Aslan, Qurd və Çaqqal", "Dəvə və Eşşək", "Tülkü və Qurd", "Xain yoldaşlar haqqında" ("İlan, Dəvə, Tısbağa"), "Tülkü və Şir", "Sədaqətli dostlar haqqında" ("Tısbağa, Qarğa, Kəsəyən, Ahu") adları ilə altı təmsil və s.

Zakir müasirləri arasında dərin hörmət və böyük nüfuz qazanmışdır. Azərbaycanın Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qurtqaşılı, Baba bəy Şakir, Xurşidbanu Natəvan kimi tanınmış ziyalıları, habelə gürcü knyazı İliko Orbeliani, Bakı general-qubernatoru Mixail Kolyubakin onun məktublaşdığı, əlaqə saxladığı məşhur şəxsiyyətlər idi. Lakin Zakiri sevməyənlər, onun paxıllığını çəkənlər də var idi. Qarabağda öz fitnə-fəsadları ilə ad çıxarmış Cəfərqulu xan Nəva, Şuşa qazisi Mirzə Əbülqasim, yerli çar hakimi Konstantin Tarxan-Mouravov onun qəddar düşmənləri idilər. Zakirin satirik tənqidinə hədəf olmuş bu adamlar şairi dövlət yanında etibardan salıb tutdurmaq üçün müəyyən bəhanə axrır, uyğun məqam gözləyirdilər. Nəhayət belə bir bəhanə

tapıldı: K. Tarxan-Mouravov Zakiri hökumətdən qaçaq düşmüş qardaşı oğlu Behbud bəy Cavanşiri evində saxladığına görə günahlandıraraq təqib etməyə başladı. 1849-cu ilin oktyabr ayında o, böyük bir atlı-yaraqlı dəstə ilə Zakirin yaşadığı Xındırstan kəndinə hücum etdi. Şair bu dəstənin Behbud bəyi axtarmaq üçün gəldiyini güman edirdi. Ona görə oğlu Nəcəfqulu bəylə qardaşı oğlu İskəndər bəyi həmin dəstəni qarşılamağa göndərdi. Lakin Tarxan-Mouravov onları öz düşüncəsi ilə qarşıladı: onları Behbud bəyə köməkçi olmaqla ittihamlandıraraq hər ikisini həbs etdi və Şuşa qalasındakı həbsxanaya göndərdi. Həmin gün Zakirin özünü də ailə üzvləri və yaxın qohumları ilə birlikdə həbs edib Şuşaya-həbsxanaya gətirdilər. Bununla da ürəyi soyumayan Tarxan-Mouravov Xındırstan kəndini öz atlılarına qarət etdirdi və kənd camaatını tamamilə yoxsul vəziyyətə saldı. Həbsxanada olarkən şair bir neçə dəfə yuxarı hökumət dairələrinə məktubla qanunsuz tutulduğunu yazıb bildirsə də onun şikayətlərinə ədalətli cavab verilmədi.

Şair bir il qədər Şuşa həbsxanasında qaldıqdan sonra mühakimə olunmadan Bakıya sürgün edildi. Nəcəfqulu bəylə qardaşı oğlu İskəndər bəyi isə Tiflisə gətirib, oradan əvvəlcə Voronejə, Voronejdən isə Kaluqaya sürgün etdilər. Şairin ailəsi isə Şuşada qaldı. Bakıya gəldikdən sonra Zakir dövlət idarələrində çalışan dostlarına məktub yazıb qanunsuz həbs edildiyini bildirdi. O zaman Tiflisdə Cənablıq idarəsində işləyən Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qurtqaşanlı, Bakı qubernatoru Mixail Kolyubakin, Gürcü knyazı İliko Orbeliani Zakirin şikayətlərini dinləyib, sürgündən azad olmasına çalışdılar. Şair bir neçə ay Bakıda sürgün həyatı keçirəndən sonra bu şəxslərin səyi nəticəsində Şuşaya qayıtdı. Lakin o, ömrünün axırınadək polis nəzarəti altında yaşadı. Oğlu və qardaşı oğlu isə 3 il Rusiyada sürgündə qaldılar.

Qasım bəy Zakir ömrünün sonlarını maddi ehtiyac və çətinliklər içərisində başa vurmuşdur. O, 1857-ci ildə Şuşada vəfat etmiş və şəhərin Mirzə Həsən qəbiristanlığında dəfn edilmişdir

BADİ-SƏBA, MƏNİM DƏRDİ-DİLİMİ...şeyri

**Badi-səba, mənim dərdi-dilimi
Ol büti-zibayə dedin, nə dedi?
Ahü naləm asimanə yetdiyin
Gərdəni minayə dedin, nə dedi?
Düşüb ayağına sən o zalımın
Söylədinmi necəliyın halımın?
Onun həsrətindən rəngi-alımın
Döndüyün heyvayə dedin, nə dedi?
Görsə idin, varmı mənı bimarə
Nüsxeyi-hüsnündə onun bir çarə;
Dildə iztirabə, təndə buxarə,
Sərimdə sevdəyə dedin, nə dedi?
Qəm əlindən payı-bəstə olduğum,
Hal pərişan, dil şikəstə olduğum,
Bəstəri-möhnətdə xəstə olduğum,
Gözləri şəhlayə dedin, nə dedi?
Sərasər fələyin şəmsü mahına,
Tamam yer üzünün qibləgahına,
Zakirin əhvalın xublar şahına
Ağlaya-ağlaya dedin, nə dedi?**

Bu əsər formaca şairin digər qoşmalarına bənzəsə də, ondakı hiss və düşüncə təzəliyi diqqəti dərhal cəlb edir və onun maraqla oxunmasına, sevilməsinə səbəb olur. Qoşmanın məzmunu ilə tanışlıq mövzusunun

müəyyənləşdirməyə imkan verir. Araşdırma isə bu barədə daha ətraflı fikir söyləməyə səbəb olur. Lirik qəhrəmanın – aşiq obrazının təsirli bir dillə ifadə olunmuş hiss-həyəcanları onun ətraflı səciyyələndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Elə ilk misralardan aydın olur ki, o, dərin məhəbbətlə sevən aşiqdir və sevdiyini çox yüksək dəyərləndirir, onu “bütü-ziba” adlandırır. Lakin aşıqın günü xoş keçmir; sevdiyindən xoş üz, mehriban rəftar görmədiyindən ahı, naləsi göylərə çatır. Həsret içində qovrulan sədaqətli aşiq heyva kimi saralsa da, xəstə düşsə də ümitsiz deyildir, “Yer üzünün qibləgahı” saydığı sevgilisindən şad xəbər alacağına inanır, bu günü səbirlə gözləyir. Qoşma maraqlı məzmunu ilə diqqəti dərhal cəlb edir. Lirik qəhrəman badi-səbaya (səhər yeline) müraciətlə sözə başlayır, öz kövrək duyğularını bölüşür, arzularını çatdırır. Fikrin ardıcıl olaraq sual şəklində ifadə edilməsi onun təsir gücünü daha da artırır və məzmunu bir həzinlik gətirir.

Mühazirə 12.

M.F.AXUNDZADƏNİN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU və ” HEKAYƏTİ-MÜSYÖ JORDAN HƏKİMİ-NƏBATAT VƏ DƏRVİŞ MƏSTƏLİ ŞAH CADUKÜNİ-MƏŞHUR’ əsərinin təhlili.

Mirzə Fətəli Axundzadə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası Cənubi Azərbaycanın Xamne qəsəbəsindən olan Mirzə Məhəmmədağı, anası isə şəkili Nanə xanımdır. Uşaq yaşlarından anasının əmisi Axund Hacı Ələsgərin himayəsində yaşayaraq fars və ərəb dillərini, Quranı öyrənmiş, klassik şairlərin əsərləri ilə tanış olmuşdur. Axund Hacı Ələsgər onun dini elmləri öyrənməsini, gələcəkdə ruhani olmasını istəsə də, o, müəllimi M.Ş.Vazehin təsiri ilə bu fikirdən daşınır, təhsilini Şəkiddə açılmış ibtidai rus məktəbində davam etdirir. Onun dövlət qulluğuna meylini gören Axund Hacı Ələsgər Mirzə Fətəlini Tiflisə gətirib Qafqazın baş hakiminin dəftərxanasında Şərq dilləri üzrə

mütərcim şagirdi kimi işə götürülməsinə nail olur. Ömrünün sonuna qədər Şərq dilləri mütərcimi vəzifəsində çalışan M.F.Axundzadə Rusiya–İran və Rusiya–Türkiyə dövlətləri arasında aparılan bir sıra diplomatik danışıqlarda iştirak etmişdir. O, bir müddət mütərcimliklə yanaşı, Tiflis qəza məktəbində işləsə də, dövlət qulluğunda işi çox olduğu üçün müəllimlikdən çıxmaq, öz yerini müəllimi M.Ş.Vazehə vermək qərarına gəlir. Tiflis ədəbi-mədəni mühiti, görkəmli ziyalılarla ünsiyyət M.F.Axundzadənin dünyagörüşünün, sənətə baxışının formalaşmasında, Şərq üzrə biliklərinin dərinləşməsində, Qərbi Avropa ədəbiyyatı ilə tanışlığında, bir sənətkar kimi püxtələşməsində mühüm rol oynamışdır. Həyatı gərgin mübarizələrdə keçən Mirzə Fətəli ömrünün sonlarında hökumət əleyhinə fəaliyyətdə günahlandırılaraq haqsız yerə işdən çıxarılmış, ağır xəstəlikdən sonra 1878-ci ildə vəfat etmişdir. O, Tiflisdəki müsəlman qəbiristanlığında, müəllimi Mirzə Şəfi Vazehin qəbrinin yanında dəfn olunmuşdur. M.F.Axundzadə bədii yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlamış, “Səbuhi” (səhər, səbh adamı) təxəllüsü ilə Azərbaycan türk dilində və farsca şeirlər yazmışdır. “Zəmanədən şikayət” şeiri süjetli lirikanın dəyərli nümunələrindən sayılır. A.S.Puşkinin ölümü münasibətilə fars dilində yazdığı “Matəm qəsidəsi” M.F.Axundzadənin ilk çap əsəridir. Sonrakı nəşrlərində əsər “Puşkinin ölümünə Şərq poeması” adlandırılmışdır. Mirzə Fətəlinin fars dilində yazdığı “Yeni əlifba haqqında mənzumə” avtobioqrafik səciyyə daşıyır. “Molla Əli”, “Hekayəti-Seyyid Molla Ələm Səlyani”, “Həcvi-Əbdürrəsul xan” şeirlərində isə ədib cəmiyyətdə və şər xislətli insanlarda gördüyü nöqsanları tənqid edir. XIX əsrin ortalarında Azərbaycan həyatı komediya, satirik əsərlər üçün material ola biləcək ziddiyyətlərlə, konfliktlərlə zəngin idi. Məhz belə bir şəraitdə M.F.Axundzadə maarifçilik ideyalarını geniş yaymağa imkan verən dramaturji yaradıcılığa başlamışdır. Onun 1850-ci ildə yazılmış “Hekayətimolla İbrahimxəlil kimyagər” adlı ilk komediyasında cəhalət və fırldaqçılıq kəskin tənqid edilir. “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur” (1850) komediyasında ədib gerilik, ətalət, cəhaləti gülüş hədəfinə çevirmiş, gəncləri inkişafa, dünyəvi elmləri öyrənməyə çağırmışdır. Mövzusu kənd həyatından alınmış “Hekayəti-xırs

quldurbasan” (1851) komediyasında Bayramla Tarverdi arasında cərəyan edən münaqişə əsasında məişətdəki köhnə qaydalar, mühafizəkarlıq, zorakılıq tənqid edilir, qarşılıqlı məhəbbət, yeni ailə münasibətləri, qadın şəxsiyyətinə hörmət kimi məsələlər ön plana çəkilir. “Hekayəti-vəzir-xani Lənkəran” (1851) komediyasının mövzusu xanlıqlar dövrünün həyatından götürülmüşdür. Əsərdə ailə-məişət münasibətləri, qarşılıqlı sevgi məsələsi feodal ictimai-siyasi həyatı, dövlət quruluşu ilə qarşılıqlı əlaqədə təsvir edilir. Ədibin xəsislik mövzusunda yazılmış “Hekayəti-mərdi-xəsis” (1852) komediyası qəhrəmanın adı ilə “Hacı Qara” da adlanır. Əsərin əsas gülüş hədəfi komik planda təsvir edilən tamahkar, acgöz, ikiüzlü tacir Hacı Qaradır. Komediyada ikinci satirik qəhrəman müflisləşmiş bəyliyin nümayəndəsi olan Heydər bəydir. Onun əməyə xor baxması, tüfeyli həyatı, oğurluq, quldurluq arzusu ilə yaşaması o dövrün ictimai bəlası kimi əsərdə tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Sonuncu komediyası olan “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” (1855) əsərinin mövzusu məhkəmə məmur- larının həyatından götürülmüşdür. Çar hakimlərinin təqiblərindən qorunmaq üçün bir sıra əsərlərində olduğu kimi, bu əsərində də ədib hadisələrin Cənubi Azərbaycanda baş verdiyini təsvir edir. Komediyanın əsas tənqid hədəfi olan Ağa Mərdan Halvaçı oğlunun simasında müəllif əyalət məhkəmə məmurlarının hiyləgərlik, fırlıdaqçılıq, acgözlük kimi səciyyəvi xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmişdir. Komediyanın əsas qəhrəmanı Səkinə xanım gənc Azərbaycan qadınlarının mütərəqqi görüşlərə meyilli, yeni, qabaqcıl nəslinin nümayəndəsidir. M.F.Axundzadə “Aldanmış kəvakib” povesti ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni realist bədii nəsrin dəyərli nümunəsini yaratmış, milli ədəbiyyatımızın gələcək inkişaf yollarını müəyyənləşdirmişdir.

HEKAYƏTİ-MÜSYÖ JORDAN HƏKİMİ-NƏBATAT VƏ DƏRVIŞ MƏSTƏLİ ŞAH CADUKÜNİ-MƏŞHUR

M.F.Axundzadənin komediya janrında əsər yazması təsadüfi deyildir. O, insanlara təsir etmək, diqqəti cəmiyyətdəki qüsurlara yönəltmək və bu qüsurları aradan qaldırmaq üçün satirani, tənqid və məsxərəni ən yaxşı yol hesab edirdi. Ədib yazırdı ki, pis və yaramaz əməlləri insan

təbiətindən tənqid, istehza və məsxərədən başqa heç bir vasitə ilə yox etmək olmaz. “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” mövzusu, ictimai məzmununa görə müəllifin digər komediyalarından fərqlənir. Mənbələr üzrə araşdırma aparmaqla məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmaq olur. Bir-birinə zidd qütblərdə dayanan baş qəhrəmanların məramı, hansı qüvvələri təmsil etmələri əsərin adında öz əksini tapmışdır. Əks mövqedə dayanan Məstəli şahla Müsyö Jordan əsər boyu üz-üzə gəlmir, bir-birinin ünvanına heç nə demir. Lakin konflikt məhz iki qüvvə, onların təmsil etdiyi köhnəliklə yenilik arasında baş verir. Müsyö Jordan müəllifin yenilik, elm, maarif, inkişaf idealının təmsilçisidir. Lakin nəbatat alimi olan Müsyö Jordanın müsbət insani keyfiyyətləri də diqqətdən yayınmamalıdır. Komediya Müsyö Jordanın Qarabağın təbiəti haqqında dedikləri təsadüfi deyil. Ədib bu yolla Vətənimizin təbii sərvətlərinin zənginliyindən söz açır, onların öyrənilməsi və xalqın xeyrinə istifadəsini zəruri sayır. Əsərdə əsas satirik qəhrəman, tənqid obyektinə olan dərviş Məstəli şah obrazı vasitəsilə ədib cadugərliyə qol-qanad verən feodal-patriarxal cəmiyyətin iç üzünü açmışdır. Köhnəliyi təmsil edən Məstəli şah maskalanaraq əsl simasını gizlətməyə müvəffəq olur, min cür fırlıqla işlədərək sadələşmiş insanları soyub-talayır. Əsərin gənc qəhrəmanı Şahbaz bəy həyatda yenidən baş qaldıran, böyük gələcəyi olan maarifçi ziyalıları təmsil edir. O, yaşadığı mühiti “qamışlıq” sayır, təhsil almaq, yeni, fəal həyat tərzinə qovuşmaq arzusu ilə yaşayır. Şahbaz bəy Fransaya getmək, dil öyrənmək, yeni mədəniyyətlə tanış olmaq, inkişaf etmək istəyir. Arzusu həyata keçməsə də, Şahbaz bəy köhnəliyə qarşı çıxan, cəmiyyətdə layiqli yer tutmaq istəyən yeni gəncliyin nümayəndəsi kimi oxucunun rəğbətini qazanır. Hatəmxan ağa bir sıra müsbət xüsusiyyətləri ilə seçilən varlı mülkədar surətidir. Təsərrüfatını bacarıqla idarə edən bu adam yumşaq-təbiətli, qonaqpərvər və alicənabdır. Hatəmxan ağa əvvəlcə Şahbaz bəyin Fransaya getmək arzusuna qarşı çıxsa da, sonra yenilik hissi ilə yaşayan gəncə mane ola bilməyəcəyini başa düşüb, razılıq verir. Müəllif onun həyata baxışındakı məhdud cəhətlərə və bunun səbəblərinə də diqqəti cəlb etmişdir. Əsərdəki qadın surətləri – Şərəfnisə xanım və Şəhrəbanu xanım həyatı, canlı xarakterlərdir. Onlar hadisələrin sonunda avam adamlar kimi tənqid

hədəfinə çevrilsələr də, səmimi və xeyirxahdırlar. Komediyanın kompozisiyası və süjeti sənətkarlıqla düşünülmüşdür. Bədii müqəddimə – Şahbaz bəyin Parisə getmək istəməsi xəbərini eşidən qadınların təlaşa düşmələri, ona mane olmaq üçün yollar aramaları gələcəkdə baş verəcək hadisələr barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Şahbaz bəyin Parisə getmək qərarına Şəhrəbanu xanımın “mən ondan da höcətəm, qoymaram getsin!..” sözləri ilə başlanan düyün obrazların səciyyəsinin açılmasına kömək edir. Hadisələrin sonrakı inkişafında gərginlik bir an da olsa, səngimir, dərvişin Parisi alt-üst etmək üçün hazırlıq gördüyü səhnədə hadisələr ən yüksək həddə – kulminasiya nöqtəsinə çatır. Dərviş Məstəli şahın Parisi “dağıtması” ilə Müsyö Jordanın Fransadakı inqilab xəbərini çatdırması eyni vaxta düşür və gərginlik azalır – düyün açılır. Köhnəlik qələbə çalır, lakin bu, aldadıcı, zahiri qələbə olub, əslində, geriliyin, avamlığın ifşası idi. Əsərin dili komediya janrının tələblərinə uyğundur. Tiplərdən hər biri öz xarakterinə, dünyagörüşünə uyğun danışır. Dərviş Məstəli şah insanları öz hünərinə inandırmaq üçün sözləri məharətlə seçir, bəzən də “alimliyi” sübut etmək niyyəti ilə başqa dilə müraciət edir. Məstəli şahın xarakterik xüsusiyyətlərini, fırlıdaqçı təbiətini açmaq üçün əsərdə tipin öz dili ilə özünü ifşa etmək üsulundan istifadə edilmişdir. O, köməkçisi Qulaməliyə deyir: “Bu böyük xanım bu iş üçün mənə yüz təzə bacalıq verəcəkdir və on gün də cadunun əsər etməsi üçün vaxt var. Bir adam da bu sirri bilmir və bilməyəcək də. Bacalıqları alandan sonra... on günə qədər özümü Arazın o tayına sala bilmərəmmi? Məni orada kim tapacaqdır? Məndən sonra hər nə olursa-olsun”. Şəhrəbanu xanımın, Şərəfnisə xanımın, Xanpərinin və digər obrazların nitqi onların dünyagörüşü, xarakteri barədə dolğun təsəvvür yaradır. Dramaturq komediyada remarkalardan, dialoqlardan ustalıqla istifadə etmişdir. Əsərin üzərində müşahidələri davam etdirməklə, mənbələri araşdırmaqla bütün bu deyilənləri nümunələrlə əsaslandırmaq mümkündür.

Mühazirə 13.

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN HƏYATI, YARADICILIQ YOLU

“Dağlar” şeirinin təhlili

Aşıq Ələsgər özünəməxsus təbii gözəllikləri ilə seçilən, qədim yurd yerlərimizdən olan Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində 1821-ci ildə anadan olmuşdur. Atası Alməmməd kişi əkin-biçinlə, dülgərliklə məşğul olmuş, uşaqları böyüdükdən sonra güzəranını yaxşılaşdırmaq üçün dəyirman işlətmişdir. Ələsgər xüsusi təhsil almağa da, el məclislərində hədislərə, nağıllara, dastanlara böyük maraq göstərmiş, eşitdiklərini güclü yaddaşında hifz edib saxlamışdır. El aşıqlarının məclisləri, toy-şənliklər onda saza, sözə ciddi maraq oyatmış, ilk şeirlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Oğlunun istedadını gören atası onu aşıq sənətinin sirlərini öyrənmək üçün Aşıq Alının yanında şeyirdliyə qoymuşdur. Aşıq Alıdan aldığı ustad dərsləri Ələsgərin sənətkar kimi püxtələşməsində böyük rol oynamışdır. Çox keçməmiş Aşıq Ələsgərin apardığı məclislərin sorağı hər tərəfə yayılmış, o, Göyçə ilə yanaşı, İrəvan, Naxçıvan, Qazax, Qarabağ, Gəncə, Kəlbəcər və digər yerlərə toy, şadlıq məclislərinə dəvət edilmişdir. Aşıq sazı, sözü, ədəb-ərkanı ilə el-oba içində ustad sənətkar kimi böyük şöhrət qazanmışdır.

Qoca yaşlarında ailəsində baş verən bədbəxt hadisələr aşığa ağır təsir etmiş, qəlbində bədbin hislər doğurmuşdur. Erməni daşnaklarının Göyçə mahalında törətdiyi qırğın nəticəsində Aşıq Ələsgər ailəsi ilə birlikdə Kəlbəcərin Yanşaq kəndinə, oradan da Tərtərə köçmüşdür. İki il sonra doğma kəndinə qayıdan aşıq ömrünü burda başa vurmuş, 1926-cı ildə vəfat etmişdir. Aşıq Ələsgərin zəngin bədii irsi toy və şənlik məclislərində, çeşmə başında, yaylaqlarda bədahətən dediyi gəraylı, qoşma, təcnis, deyişmə, ustadnamə, müxəmməs və digər janrlarda olan əsərlərdən ibarətdir. Şeirlərində başlıca yeri məhəbbətin tərənnümü, gözəllərin tərifləri, təbiətin təsviri, əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərin təbliği, ictimai

eyiblərin tənqidi tutur. Aşıqın sevgi yolunda qarşılaşdığı çətinliklər, əzab və izzətlərin təsviri məhəbbət mövzusunda yaratdığı qoşmalarının əsas motivini təşkil edir.

Nazik barmaqlıdı, şümşad əllidi,

Ayna qabaqlıdı, siyah tellidi.

Şəkər söhbətlidi, şirin dillidi,

Tuti kimi xoş zəbanım gedibdi.

Onun el gözəllərinin tərifinə həsr olunmuş şeirlərinə nikbin, şən, şux ruh hakimdir. Gözəlləmə adlanan bu şeirlərdə el qızının zahiri gözəlliyinin təsviri ilə yanaşı, saf, incə təbiəti, vəfalı, düz ilqarlı olması da öz əksini tapmışdır. “Güləndam”, “Bəyistan”, “Düşdü” və s. şeirlərinə Azərbaycan gözəlinin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri tərənnüm edilir, bədii portreti çəkilir.

Səni gördüm, əl götürdüm dünyadan,

Qara gözlü, qələm qaşlı Güləndam!

Alma yanağına, bal dodağına,

Baxan kimi ağlım çaşdı, Güləndam!

Təbiətə həsr olunmuş şeirlərinə aşığın vətənpərvərliyi, xalqına bağlılığı qabarıq ifadə olunub. Aşığın “Yaylaq”, “Gördüm”, “Dağlar” rədifli qoşmaları ədəbiyyatımızda doğma yurdun gözəlliyinə həsr olunmuş ən maraqlı əsərlərdəndir. “Yaylaq” rədifli qoşmasında və gəraylısında yazda el-obanın üz tutduğu, el gözəllərinin, igidlərin qaynaşdığı, aşıqların çalçağı eşidilən səfalı yaylaqlar, seyrəngahlar tərənnüm edilir:

Könlüm qaranquştək uçub qoynuna,

Gəzir hər yamacı, hər yalı, yaylaq!

Ruhum təzələnir, məst olur ürək,

Görəndə bu çağı, bu halı, yaylaq!

Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında nəsihətlərin əks olunduğu şeirlər –

ustadnamələr mühüm yer tutur. Aşığın əxlaqi-tərbiyəvi mövzuda olan “Gərəkdi”, “Olmaz” şeirləri xalq müdrikliliyini, sənətkarın böyük həyat təcrübəsini əks etdirir:

Bu dünyanı mən təcrübə eylədim,

Namərd körpü salsa, onda ad olmaz.

Bir mərd ilə ağı yesən, şirindi,

Yüz namərdlə şəkər yesən, dad olmaz.

Aşığın yaradıcılığının bir qismini cəmiyyətdəki nöqsanları, ədalətsizliyi, istismarı tənqid edən ictimai motivli şeirlər təşkil edir. “Çıxıbdı”, “Görmədim” əsərlərində həyatın bərkini-boşunu görmüş müdrik aşıq zamanəsində müşahidə etdiyi nöqsanlara, zülm və haqsızlığa, özbaşınalığa kəskin tənqidi münasibətini bildirir. Belə şeirlərdə tənqid hədəfləri “bivəfa,” “nakəs”, “müxənnət”, “namərd” mahalda, kənddə özbaşınalığa rəvac verən çar hakimləri – naçalnik, pristav, koxa, eləcə də istismarçı ağalar, quldurlar, ikiüzlü, fırlıdaqçı ruhanilərdir

Bu böyük el sənətkarı aşıq şeirinin, demək olar, bütün janrlarına müraciət etmiş və hər birində böyük uğur qazanmışdır. Tükənməz xalq yaradıcılığı çeşməsindən süzülüb gələn bu təkrarsız sənət nümunələri xəlqiliyi, dil sadəliyi, üslub gözəlliyi, forma əlvanlığı ilə dinləyicinin, oxucunun bütün dövrlərdə zövqünü oxşamış, onda gözəl hiss və duyğuların baş qaldırmasına səbəb olmuşdur. Qoşma, gəraylı, təcnis və dodaqdəyməzləri mənə dərinliyi, səmimilik, təbiilik, həyatilik, forma bitkinliyi baxımından yarandığı gündən nümunə olmuşdur. Bu əsərlər sözlərin sərrast seçimi, qafiyə əlvanlığı, məzmunu uyğun epitet, təşbeh, metafor, mübaliğə, təkrir, təzad və s. istifadə məharəti ilə diqqəti həmişə cəlb etmişdir. Saz havalarına uyğun yaradıldığı üçün onun şeirləri ahəngdar və axıcıdır. İctimai motivli şeirləri üçün həyat həqiqətlərinə sadıqlıq, cəmiyyətdəki bələlərin doğru-dürüst təsviri, məzmun dolğunluğu, kəskin tənqidi ruh daha səciyyəvidir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şərəfli yer tutan Aşıq Ələsgərin zəngin poetik irsi ölkəmizin bir çox aşıqları üçün əsl sənətkarlıq məktəbi olmuşdur. Araşdırma istedadlı

el sənətkarının ömür yolu, çoxcəhətli yaradıcılığı, sənətkarlığı barədə əhatəli məlumatın əldə olunmasına və qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Bir ay yarım nobahardan keçəndə

Car olur köysündən sellərin, dağlar!

Çalxanır dəryalar, çığrışır qazlar,

Zəməm zümzüməli göllərin, dağlar!

Hanı mən gördüyüm qurğu-büsatlar?!

Dərdməndlər görsə, tez bağı çatlar;

Mələşmir sürülər, kişnəmir atlar,

Niyə pərişandı halların, dağlar?!

Hanı bu yaylaqda yaylayan ellər?!

Görəndə gözümdən car oldu sellər.

Seyr etmir köysündə türfə gözəllər,

Sancılmır buxağa gullərin, dağlar!

Kəpəz, Murov, Qonur – gör neçə dağ var...

Üstünə nur yağsın, ay dəli Qoşqar!

Yayın ortasında yağdırırsan qar,

Səf çəkib üstündə salların, dağlar!

Elə ki şər gəldi, qaraltdı qaşı,

Dumana qərq olur dağların başı.

Düşəndə gürg ilə kəlbin savaşı,

Uzaq çəkir qilü-qalların, dağlar!

Həsənnənə, Həsənbaba qoşadı,

Xaşbulaq yaylağı xoş tamaşadı.

Arsız aşiq elsiz niyə yaşadı?!

Ölsün Ələsgərtək qulların, dağlar!

Aşiq Ələsgərin “Dağlar” rədifi iki qoşması var. Birinci əsərində nikbin ovqat güclüdür, aparıcıdır; bahar fəslində dağların aldığı füsunkar mənzərə yüksək bədiiliklə, təsirli dillə əks etdirilmişdir. Güllü-çiçəkli, saf havalı dağlarda ellərin qurduğu büsat, saz-söz məclisləri, çeşmə başında gözəllər yığnağı sənətkarın ilhamını coşdurur, vətəninə, xalqına heyranlıq hislərini ifadə etməyə sövq edir. İyirminci yüzilliyin əvvəllərində əzəli düşmənimiz olan bədnam qonşular – ermənilər aşığın yaşadığı mahalda qırğın törətmiş, insanlar öz yurdlarını tərk etməyə məcbur olmuşlar. Doğma yurdundan uzaq düşən Aşiq Ələsgər yalnız iki ildən sonra Ağkilsəyə qayıda bilmişdir. Yurdunu, dağları pərişan görəndə və bu görüşdən sarsılan aşiq kədərli ovqatda ikinci “Dağlar”ı yaratmışdır. Erməni daşnaklarının hücumları ucbatından el yaylaqlara qalxa bilmir, türfə gözəllər seyrangahlara çıxmır, buxaqlara dağ çiçəkləri sancılmır. Aşığın doğma yurda, onun təbiətinə münasibətini qabarıq əks etdirən bu şeirdə vətənin dar günündə dağların aldığı qəmli mənzərə əhatəli təsvir edilir. Vətən dağları insansız sanki yetim qalıb, əli qılınclı igidlər nəre çəkib at çapmır, sazlı-sözlü məclislər qurulmur...

Vaxtilə yurdun Sarı nər, Qısır Murğuz, Şahdağ, Kəpəz, Qoşqar kimi əzəmətli dağlarından ilham alan sənətkarın kədəri ictimai mahiyyət daşıyır. O, qaçqın düşdüyü, elsiz yaşadığı üçün özünü məzəmmət edir, dərin kədər içində: “Ölsün Ələsgərtək qulların, dağlar” – deyir. Aşığın fikrincə, vətənin ucalığının, əzəmətinin, gözəlliyinin rəmzi olan dağların bu vəziyyəti elin igid, qeyrətli övladları üçün ibrət dərsi olmalıdır. Vətənə layiq övlad olmaq, onun torpağının hər qarışını qorumaq, dağlarının, düzlərinin qədrini bilmək hamının borcudur. Aşiq Ələsgər qoşmanın hər bəndində dağlarla bağlı yeni bir fikir deyir, qəlbindən keçənləri səmimi bir dillə ifadə edir. Təbiət vurğunu olan aşiq dağlarla insanı vəhdətdə götürür. Qaçqın, köçkün vəziyyətə düşən insanlar kimi, dağların da məlul görkəm alması aşığın diqqətindən yayınmır, şeirdə real, həyatı lövhə

kimi təqdim olunur. “Dağlar” qoşması yüksək bədii keyfiyyətləri ilə də diqqəti cəlb edir. Əsərdə məzmun və forma vəhdəti əvvəldən sona kimi gözlənilir. Lirik qəhrəmanın ovqatına uyğun seçilmiş sözlər misra daxilində ustalıqla əlaqələndirilmişdir. Məcəzaların (bənzətmə, bədii sual və s.) kədərli ovqata uyğun işlənməsi obrazlılığın artmasına əhəmiyyətli təsir etmişdir. Qoşmada ahəngdarlıq da güclüdür. Bu, ilk növbədə, şeirin musiqiyə, saz havasına uyğun yaradılması ilə bağlıdır. Misradaxili bölgünün ustalıqla yaradılması, qafiyələrin uğurla seçilməsi də ahəngin yaranmasında az rol oynamır. Qoşmanın bədii xüsusiyyətlərini ətraflı müəyyənləşdirmək üçün misraların, bəndlərin üzərində düşünmək, lirik qəhrəmanın dağlara münasibətinin, hiss və düşüncələrinin hansı bədii vasitələrlə ifadə edildiyini müəyyənləşdirmək vacibdir. Araşdırma qoşmanın ideya-məzmunu, bədii keyfiyyətləri barədə daha əhatəli fikir deməyə, dolğun nəticə çıxarmağa imkan verir

Mühazirə 14.

Nəcəf bəy Vəzirov həyatı və yaradıcılığı və “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsi

Nəcəf bəy Vəzirov Şuşa şəhərində 1854 cü ildə bəy ailəsində anadan olmuşdur. Atası xəstə olduğu üçün ailəni dolandırmaq kimi ağır vəzifə anası Mina xanımın öhdəsinə düşmüşdür. Ailədəki çətinliklərə baxmayaraq, fərasətli, zəkalı Nəcəf təhsil almaq fikrindən dönməmiş, yaşadığı cansıxıcı, kədərli mühiti tərk edib oxumaq üçün Bakıya gəlmiş, realnı gimnaziyada təhsil almışdır. Onun dünyagörüşünün inkişafında gimnaziyada dərs deyən Həsən bəy Zərdabinin mühüm rolu olmuşdur. Təhsilini davam etdirmək üçün Sankt-Peterburqa gedib universitetə daxil olsa da, oranın havası səhhətinə düşmədiyi üçün təhsilini Moskvada Kənd Təsərrüfatı və Meşəçilik Akademiyasında davam etdirmişdir.

Akademiyaadakı inqilabi əhvali-ruhiyyə, məşhur alimlərin dərsləri onda mütərəqqi baxışların formalaşmasına ciddi təsir etmişdir. Akademiyanı bitirdikdən sonra Dilicanda meşəbəyi işləmiş, xalq arasında böyük nüfuz qazanmışdır. Siyasi görüşlərinə görə rəsmi dövlət qulluğundan azad edildikdən sonra Bakıya gəlmiş, sevimli müəllimi H.Zərdabi və digər ziyalılarla birlikdə mədəni-kütləvi tədbirlərin təşkilində, əhalinin maarifləndirilməsində fəallıq göstərmişdir. 1913-cü ildə Bakıda ədəbi fəaliyyətinin 40 illiyi münasibətilə təntənəli yubiley gecəsi keçirilmişdir.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Torpaq Komissarlığında müfəttiş, texnikumda müəllim kimi fəaliyyət göstərən N.Vəzirov 1926-cı ildə Şamaxının Çuxuryurd yaylağında tələbələrin çöl təcrübəsi zamanı ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir

Bədii yaradıcılığa XIX əsrin 70-ci illərində başlayan N.Vəzirovun realist dramaturgiyanın inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Demokratik-maarifçi ideyaların gücləndiyi bir vaxtda ədəbiyyata gələn ədib dərinədən müşahidə etdiyi həyati hadisələrdən mövzu seçməklə köhnə, vaxtı keçmiş qaydaların tənqidinə, yeni ideyaların təbliğinə xüsusi önəm vermişdir. İlk əsərlərindən olan “Ev tərbiyəsinin bir şəkli” (1875) komediyasında köhnə tərbiyə üsulu tənqid edilmiş, onun dəyişdirilməsinin zəruriliyi ibrətamiz təsvirlərlə diqqətə çatdırılmışdır. Komediyanın əsas surətlərindən olan Bayraməli bəy övladlarını – Səfərqulu və Rəsulu hədə və zorakılıqla tərbiyə etməyə çalışsa da, uğur qazanmır. Müəllifə görə, atanın davranış və hərəkətləri ilə oğlanlarına verdiyi nəsihət arasındakı uçurum onun uğursuzluğunun başlıca səbəbidir. Xeyli fasilədən sonra – 90-cı illərdə dramaturq bir-birinin ardınca maraqlı pyeslər yaradır. “Daldan atılan daş topuğa dəyər” (1890), “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” (1890), “Adı var, özü yox” (1891), “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” (1895), “Müsibəti-Fəxrəddin” (1896) ədəbiyyatımızda dəyərli sənət nümunələri kimi qiymətləndirilir. Bu pyeslər obrazlar qalereyası ilə zəngindir. Onlarda mənəviyyatsız mülkədarlar, qudurğan bəyzadələr, acgöz və yalançı tacirlər, saxtakar burjua ziyalıları və b. müəllifin gülüş hədəfinə çevirdiyi mənfi tiplərdir. Bu əsərlər cəmiyyəti düşündürən problemlərlə zəngin olub, konfliktin

həyatiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Köhnəliklə yeniliyin, zalımlarla məzlumların arasındakı çəkişmə, çarpışma onların hər birində özünü qabarıq göstərir. “Müsibəti-Fəxrəddin”dən sonra dramaturqun yaradıcılığında dəyişiklik baş verdi; əsərlərinin mövzunu daha çox mülkədar həyatından götürən ədib indi burjua-kapitalist mühitinə müraciət edir. “Pəhləvanani-zəmanə” (1900), “Ağakərim xan Ərdəbili” (1908), “Vay şələkum-məlləkum” (1909), “Pul düşkünü Hacı Fərəc lənətullah” (1914) əsərləri ictimai həyatda baş verən dəyişikliyə təcrübəli sənətkarın münasibətini əks etdirirdi. “Pəhləvanani-zəmanə” ədəbiyyat tariximizdə neft mövzusunda yazılmış ilk əsərlərdəndir. Bu əsərdə ədib yüngül qazanc əldə etmək istəyən ilk kapitalistlərin dələduz əməllərini maraqlı bədii lövhələrlə əks etdirməklə məhdudlaşmır, onları kəskin tənqid və ifşa edir. XX əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə insanlar arasında münasibətlərin dramizmi də N. Vəzirovun diqqətindən yayınmamış, “Keçmişdə qaçaqlar”, “Təzə əsrin ibtidası” və s. dramlarını yazmışdır.

” MÜSİBƏTİ – FƏXRƏDDİN ” faciəsinin məzmunu

Əsərin mövzusu ilə bağlı fərqli fikirlər söylənmişdir. Bəzi tədqiqatçılar onda mülkədar məişətindən danışıldığını iddia etmiş, başqaları isə onu nəsil ədavəti, qan davası haqqında əsər kimi səciyyələndirmişlər. Əslində, pyesin mövzusu daha geniş, onda qoyulan problem daha ciddi və dramatikdir. Faciədə N.Vəzirovun mənəvi azadlıq və humanizmlə bağlı ideyaları, tərəqqiyə, xoşbəxt həyata ciddi maneə olan cəhalət və nadanlığın ifşası ilə bağlı mütərəqqi fikirləri öz əksini tapmışdır. Böyük maarifçi kimi N.Vəzirov nadanlıq və cəhalətlə mübarizəni azadlıq, humanizm uğrunda mübarizə hesab edirdi. Əsərin süjet xəttini nadanlıq və cəhalətin hökm sürdüyü cəmiyyətdə yeni yaranmağa başlayan mütərəqqi qüvvələrlə hakim mövqe tutan mürtəce qüvvələr arasında kəskin ziddiyyət, ölüm-dirim mübarizəsi təşkil edir. Mənbələr əsasında aparılan araşdırma bu mətləblərə aydınlıq gətirməyə imkan yaradır.

Əsərdə diqqəti daha çox çəkən Rüstəm bəy və Fəxrəddin bəy surətləridir. Rüstəm bəyin pyesin lap əvvəlindəki monoloqu onun

düşüncələrini, həyata baxışını, xarakterindəki mühüm cəhətləri üzə çıxarır, köhnəliklə yeniliyin üz-üzə gələcəyini, hadisələrin kəskin istiqamət alacağını qabaqcadan xəbər verir. Rüstəm bəyin mühafizəkarlığı, qəddarlığı yalnız Fəxrəddinlə, evini viran qoyduğu digər bəylərlə bağlı deyil, bu naqislik oğluna, qızına münasibətdə də özünü büruzə verir. O, mədəni geriliyin nəticəsi olan cəhəlet və nadanlıqın, qan intiqamı kimi mənfi adətlərin hökm sürdüyü, günahsız insanların qətlə yetirilməsinin qəhrəmanlıq sayıldığı bir mühitin yetirməsidir. Öz xudbin, mənəmlik hislərinə qurban verdiyi övladlarının ölümündən sarsılan Rüstəm bəyin faciəsi, əslində, köhnəliyin faciəsidir. Oğlu Mahmud bəyin ölümündə günahkar olduğunu anlayan Rüstəm bəy “Məni öldürün, ay camaat, mən biimanı sağ qoymayın” deməklə öz məğlubiyətinin labüdlüyünü etiraf etmiş olur. Eyni zamanda Rüstəm bəyin bir ata kimi övladlarına məhəbbəti – qızı Səadət xanımı oxutdurması, təhsilli ziyalı kimi yetişməsinə imkan yaratması, oğullarının ölümündən sarsılması, öz günahını, gec də olsa, dərk etməsi, nöqərlərinə öz övladı kimi yanaşması onu ziddiyyətli obraz kimi səciyyələndirməyə əsas verir. Təhsilini tamamlayıb vətənə dönmə Fəxrəddin böyük arzularla yaşayır. Xalqının maariflənməsi, ölkəsinin qabaqcıl mədəni ölkələr sırasında yer alması onun ən böyük arzusudur. O, vaxt itirmədən əməli fəaliyyətə başlayır; öz xərci ilə xəstəxana və məktəb açır, təsərrüfatını yenidən qurur, onu gələcəkdə daha da genişləndirməyi planlaşdırır. Yenilik, tərəqqi arzusu, həvəsi onu bir an da olsa, tərk etmir. Lakin ətrafında baş verənlər, eşitdikləri bu gənc maarifpərvəri məyus edir. Avamlığın, cəhəletin hökm sürdüyü, qara qüvvələrin at oynatdığı mühitdə tək olduğunu anlayan bu xeyirxah, humanist gənc “bir gül ilə bahar olmaz” nəticəsinə gəlir. O, “zülmət səltənətində” bir nur kimi parlayıb tez də sönür. Onun faciəli ölümü oxucunu mütəəssir edir, gözəl niyyətlərlə yaşayan bu gənci məhv edən qara qüvvələrə müəllif kimi, o da nifrət edir. Səadət xanım dramaturgiyamızda ilk maarifçi qadın surəti kimi səciyyələndirilir. Fəxrəddinlə həmfikir olan bu nəcib, ağıllı qız onun fəaliyyətini yüksək dəyərləndirir, ona yardımçı olmağı arzulayır. Atasının əməllərini bəyənməyən, işıqlı ideallarla yaşayan Səadət xanım onun qara niyyətini – Fəxrəddini öldürmək istədiyini biləndə hiddətini boğa

bilmir, qardaşına öz mövqeyini bildirir: “Qardaş, biz heyvan deyilik ki! Bizə insan deyirlər. İnsan olan kəsdə məhəbbət gerek, insaf gerek, mürvət gerek! Atamızın bir ayağı qəbirdədir, lazımdır ki, biz mane olaq onun vəhşi işlərinə. Nə olubdur, axır, bəs deyil?!..” Ailələrinin düşmənçiliyi bu iki gəncin məhəbbətinə mane ola bilmir. Onların düşüncə, arzu, həyata baxışları arasındakı yaxınlıq yeni dünya insanının yetişdiyininə işarə idi. Təsadüfi deyildir ki, Fəxrəddini, onun arzu və əməllərini hamıdan çox Səadət xanım duyur, anlayır və qiymətləndirir. Onun təəssüf hissi ilə dediyi sözlər bunu bir daha təsdiq edir: “Heyif sənə, Fəxrəddin, bu vəhşi nadanlar sənin qədrini, qiymətini bilmədilər!.

Oxucu bu sədaqətli qızın Fəxrəddinin arzularını həqiqətə çevirmək uğrunda çalışacağına inanır. Özü dediyi kimi, Fəxrəddindən sonra onu yaşadan da bu istəkdir. Dramaturq əsərdə Mələk xanım, Şahmar bəy, Cahangir bəy, Mahmud bəy, Əhməd, Gülbahar, Hürü nənə kimi fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilən, fərqlənən obrazlar yaratmışdır. Fəxrəddin bəyin anası Mələk xanım, qardaşı Şahmar bəy cəhalətin hökm sürdüyü mühitin tipik nümayəndələridir. Onlar Fəxrəddini qan davasına qoşmaq barədə düşünür, onun Səadətlə ailə qurmaq, yeni həyata başlamaq arzusuna qarşı çıxırlar. Nadanlıq mühitinin digər nümayəndəsi – Cahangir bəy sevdiyi Səadət xanıma qovuşmağın yolunu günahsız Fəxrəddini öldürməkdə görür. Fəxrəddindəki Mahmud bəy, Gülbahar, Hürü nənə obrazları da öz fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilir, əsərdə az görünmələrinə baxmayaraq, oxucunun yaddaşından silinmirlər. “Müsibəti-Fəxrəddin” yüksək bədii keyfiyyətləri ilə tək-cə müəllifin yaradıcılığında deyil, ədəbiyyat tariximizdə önəmli yer tutur. Dilinin kamilliyi, səlisliyi onun bədii təsir gücünü qat-qat artırır. Dramaturq monoloq və dialoqların düşündürücü və mənalı olmasına, yığcamlığına xüsusi diqqət yetirmiş, artıq söz və ifadəyə yer verməmişdir. Sürətlərin nitqi, işlətdiyi hər söz, ifadələr onların xarakterinə uyğundur. Əsərdəki atalar sözü, məsəllər, obrazlı ifadələr pyesin dilini canlı danışiq dilinə yaxınlaşdırmış, onun emosional təsir gücünü artırmışdır. Dramaturji tələblərin gözlənilməsi əsərdə bədii təmin edən mühüm vasitə yerində çıxış edir. Dramatik konflikt əsər boyu zəifləmir, bir-biri ilə sıx bağlı olan

hadisələr tamaşaçını, oxucunu gərgin vəziyyətdə saxlayır. Ədəbiyyat tariximizdə ilk faciə olan “Müsibəti-Fəxrəddin” bu janrın tələblərinə cavab verir. Cəmiyyətdə hakim mövqə tutan, hər cür tərəqqiyə mane olan qayda-qanunlara, adət-ənənələrə qarşı çıxan Fəxrəddin cismən məhv olsa da, köhnəliyin təmsilçisi olan qüvvələrin üzərində mənəvi qələbə qazanır

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1.Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinifləri üçün “Ədəbiyyat “ fənni üzrə dərslik.Bakı-2017.

Müəlliflər: Soltan Əliyev, Bilal Həsənov, Aynur Mustafayeva.

2.Ə.Səfərli, X.Yusifli “Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” .Bakı , Ozan- 1998

3.Paşa Əfəndiyev .”Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” Bakı, Maarif -1992

4.Y.Babayev. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər)” Bakı, Elm- 2014